

ASSAIG DE DIALECTOLOGIA GESTUAL

Aproximació pragmàtica al repertori bàsic
d'emblemes del català de Barcelona

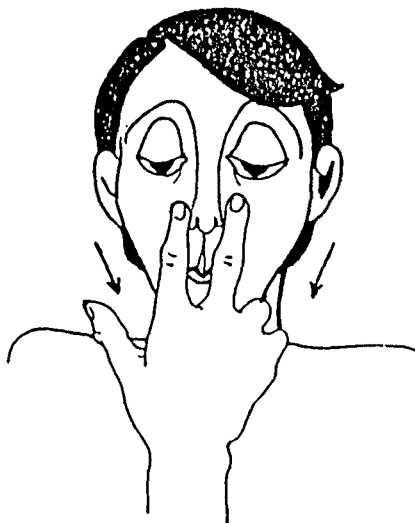
Lluís Payrató

Tesi doctoral dirigida pel
Dr. Jaume Mascaró i Pons

Universitat de Barcelona
Setembre de 1989

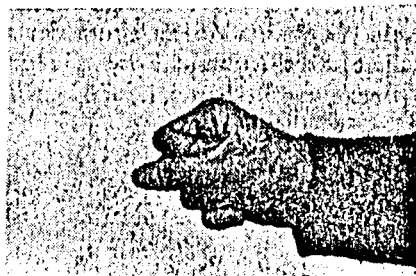
(210)

- 1) POBRESA
- 2) 88.2) POBRESA 2 // <166>
- 3) Codificació (-) Decodificació (2)
- 4) -
- 5) -
- 6) -
- 7) L'índex i el dit mig estirats en forma de Y es col·loquen als costats del nas i es mouen cap a la boca.
- 8) Pobresa, estar arruïnat.
- 9) "Estar escurat", "Quedar-se sense ni cinc", "A dos velas".
- 10) Representatiu / (D) / (I).
- 11) 83.
- 12) Un dels informants que el reconeix afirma que és propi de parlants castellans.
- 13)

(211)

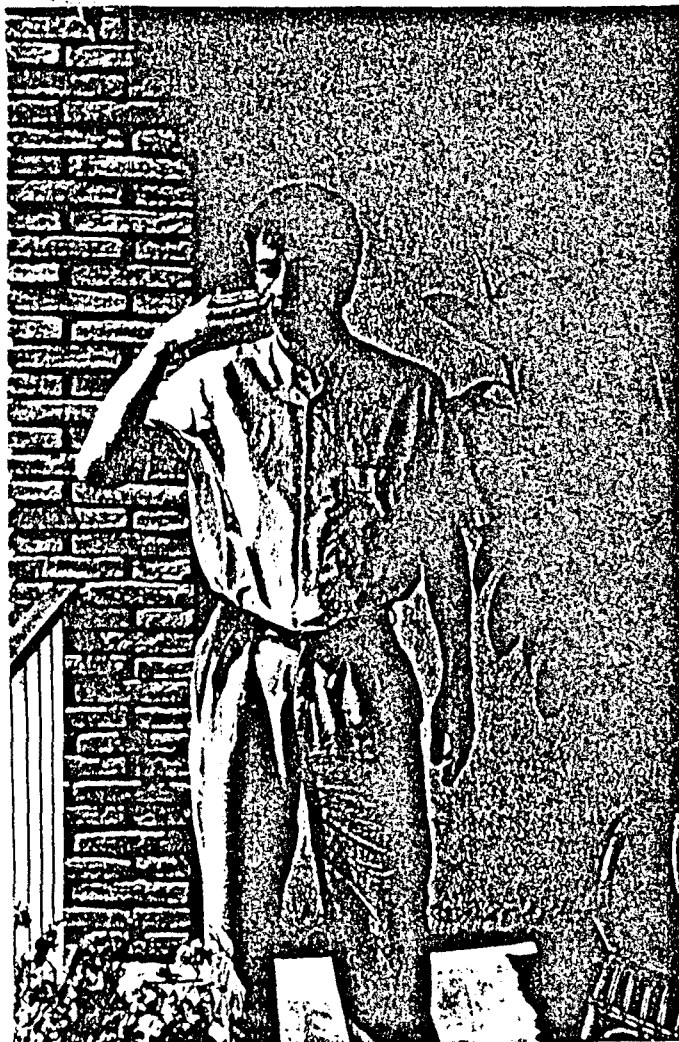
- 1) POR (CULET)
- 2) 90.2) POR 2 // <168>
- 3) Codificació (-) Decodificació (3)
- 4) -
- 5) -
- 6) -
- 7) L'índex es cargola al costat del polze amb la resta dels dits estirats.
- 8) Por.
- 9) "Passar/Tenir por", "Culet", "Cul petit".
- 10) Representatiu / (B) / (V).
- 11) 85, 151.
- 12) -
- 13)

(Meo Zilio/Mejía 1980-3)

(212)

- 1) PUDOR
- 2) 94.2) PUDOR 2 // <180>
- 3) Codificació (1) Decodificació (3)
- 4) -
- 5) 94.1 (1).
- 6) -
- 7) La mà estirada i de costat amb les puntes dels dits mirant la cara ventila el nas amb moviments ràpids.
- 8) Pudor.
- 9) "(Fer) Pudor", "Tuf".
- 10) Representatiu / (D) / (I).
- 11) 90, 213.
- 12) -
- 13)

(213)

- 1) PUDOR
- 2) 94.3) PUDOR 3 // <181>
- 3) Codificació (2) Decodificació (3)
- 4) -
- 5) 94.1 (2).
- 6) -
- 7) L'índex estirat es col.loca sota el nas amb l'ungla cap amunt.
- 8) Pudor.
- 9) "Mala olor", "Pudor".
- 10) Representatiu / (D) / (I).
- 11) 90, 212.
- 12) Interpretat en sentits diversos.
- 13)

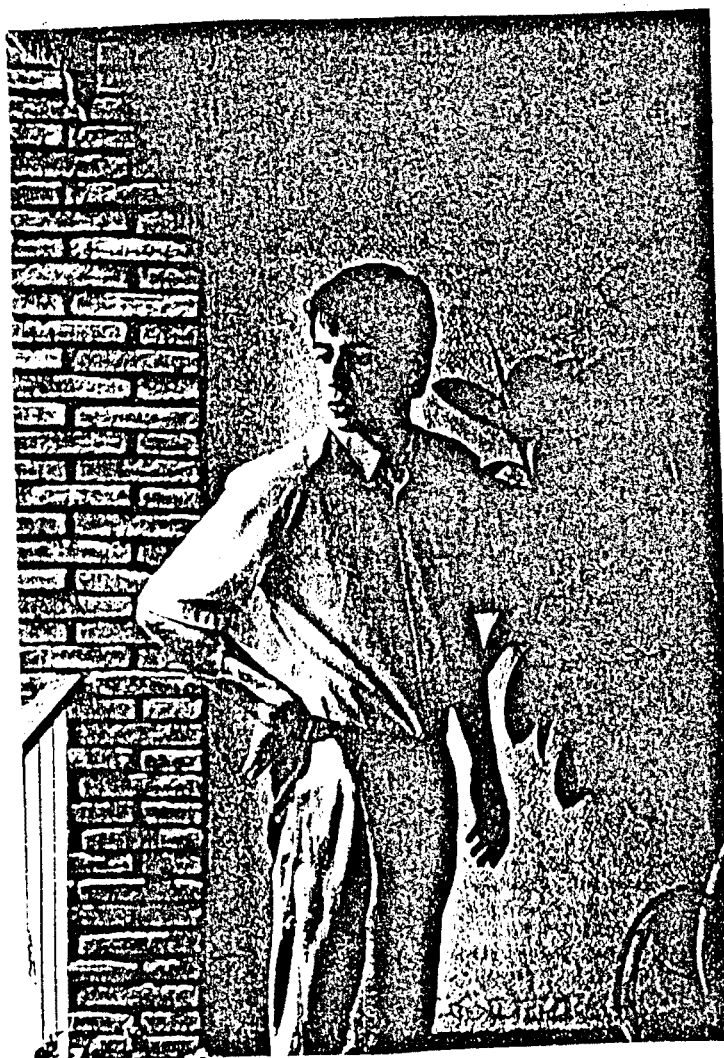
(214)

- 1) RENDICIO
- 2) 98) RENDICIO // <185>
- 3) Codificació (2) Decodificació (1)
- 4) -
- 5) 98 (2).
- 6) -
- 7) Els braços s'aixequen estirats per sobre el cap i amb les mans amb els palmells enfora.
- 8) Rendir-se.
- 9) "Rendir-se".
- 10) Representatiu / (B) / (IV).
- 11) -
- 12) Interpretat en sentits diversos.
- 13)

(215)

- 1) SECRET
- 2) 104.2) SECRET 2 // <194>
- 3) Codificació (5) Decodificació (-)
- 4) -
- 5) 41 (2), 104 (3), 120.1 (1).
- 6) -
- 7) Xiuxiuejar amb els llavis, amb el cap inclinat a un costat.
- 8) Secret.
- 9) -
- 10) Representatiu / (C) / (IV).
- 11) 160.
- 12) Interpretat en sentits diversos.
- 13)

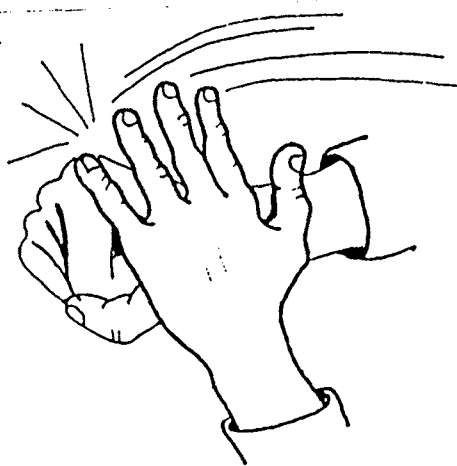
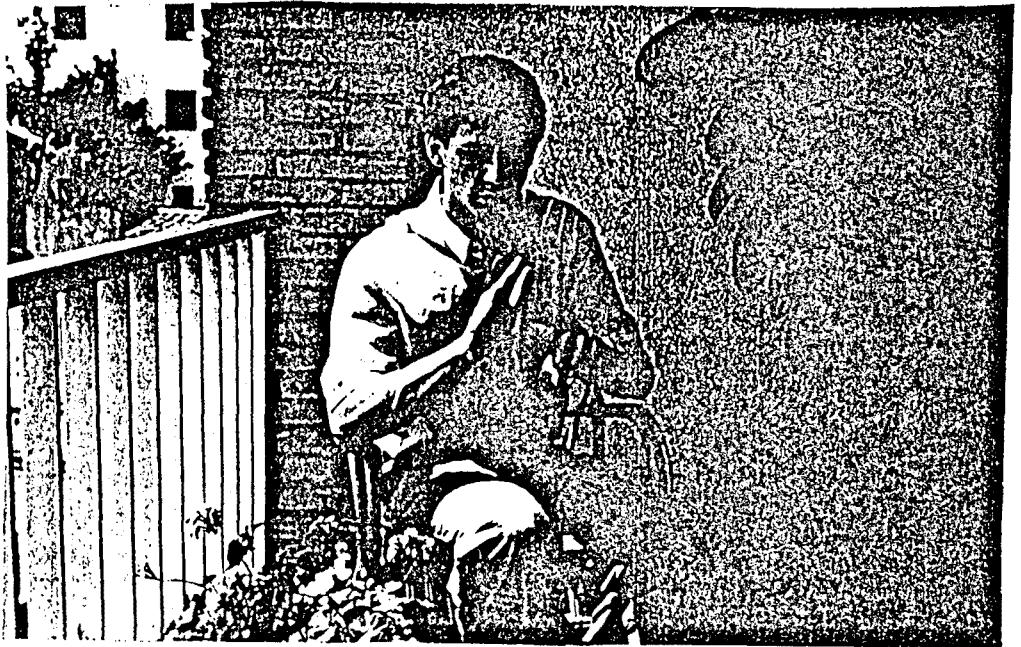
(216)

- 1) SILENCI
- 2) 106.1) SILENCI // <197>
- 3) Codificació (1) Decodificació (1)
- 4) -
- 5) 106.3 (1).
- 6) -
- 7) Amb la mà vertical i el palmell endins, els caps dels dits toquen els llavis, tapant la boca.
- 8) Silenci.
- 9) "Callar(-se)".
- 10) Exhortatiu / (A) / (IV).
- 11) 96, 162, 163.
- 12) Interpretat en sentits diversos.
- 13)

(217)

- 1) SORPRESA (EMFASI)
- 2) 110.2) SORPRESA 2 // <205>
- 3) Codificació (2) Decodificació (3)
- 4) -
- 5) 32 bis (1), 107 (1).
- 6) -
- 7) El palmell d'una mà pica sobre el polze i l'índex del puny de l'altra.
- 8) Sorpresa, èmfasi.
- 9) -
- 10) Representatiu, expressiu / (B) / (I).
- 11) 99.
- 12) -
- 13)

(218)

- 1) TELEFON
- 2) 112.3) TELEFON 3 // <209>
- 3) Codificació (7) Decodificació (2)
- 4) Index marcant en l'aire (6) / Al costat de l'orella (1).
- 5) 112.1 (7).
- 6) -
- 7) L'index estirat reprodueix en l'aire l'acció de marcar els números del disc d'un telèfon.
- 8) Telefonar.
- 9) "Telèfon", "Trucar (per telèfon)".
- 10) Exhortatiu / (D) / (I).
- 11) 101.
- 12) -
- 13)

(219)

- 1) TOSSUT (BURRO)
- 2) 114) TOSSUT (BURRO) // <211>
- 3) Codificació (7) Decodificació (3)
- 4) Les puntes dels dits en pera, el palmell obert o el puny donen copets al front (4) / El puny dóna copets a la temple (1) / El puny dóna copets al palmell de l'altra mà (2).
- 5) 21.2 (2), 114 (5).
- 6) 21.1 (2).
- 7) Les puntes dels dits en forma de pera, el palmell o el puny donen copets al front, a la temple o al palmell de l'altra mà.
- 8) Tossuderia, mentalitat obtusa.
- 9) "Dur de cap", "Obtús".
- 10) Representatiu / (C) / (I).
- 11) -
- 12) Interpretat en el sentit de 'pensar' (3).
- 13)

(220)

- 1) XERRAIRE (CORDA)
- 2) 120.2) XERRAIRE 2 (CORDA) // <221>
- 3) Codificació (-) Decodificació (9)
- 4) -
- 5) -
- 6) -
- 7) El puny clos es fa voltar darrere una persona quan parla, imitant l'acció de fer voltar una manivela.
- 8) Xerraire.
- 9) "Donar corda", "Té molta corda!", "Xerraire", "Quin rotllo (que té aquest)!", "S'enrotlla com una persiana!", "Té làbia!".
- 10) Representatiu / (C) / (IV).
- 11) 105, 106, 107.
- 12) Interpretat en el sentit esperat però només a partir d'un dibuix en què es presentava clarament el context de producció.
- 13)

(221)

- 1) XUCLAT (PRIM)
- 2) 122.1) XUCLAT 1 (PRIM) // <224>
- 3) Codificació (6) Decodificació (1)
- 4) Índex estirat vertical (5) / DIT petit estirat vertical (2).
- 5) 122.1 (7).
- 6) -
- 7) L'índex o el dit petit estirats en vertical i amb l'ungla enfora amb la resta dels dits plegats en el puny.
- 8) Estar prim, xuclat.
- 9) "(Molt) Prim".
- 10) Representatiu / (C) / (I).
- 11) 108.
- 12) Confós amb 55, i interpretat en el sentit de 'fotre's' (4).
- 13)

7.2. CLASSIFICACIO I COMENTARIS

7.2.0. INTRODUCCIO

Els tres reculls anteriors impliquen tres graus de convencionalització d'una sèrie de gestos utilitzats pels parlants catalans representats en la tria dels informants. Com és obvi, l'agrupació pateix d'un punt d'arbitrarietat en fer les delimitacions, per tal com en realitat les modalitats gestuals no conformen en última instància autèntiques categories, amb fronteres precises, i només són distingibles proporcionalment i entenent-les com a segments distints però graduals. El valor de les xifres de (de)codificació aportades tampoc no és, lògicament, absolut, però sí que resulten significatives, també en les proporcions, les comparacions que es poden establir entre les diverses unitats incloses als tres repertoris.

Així, els emblemes o gestos autònoms pròpiament dits i d'ús presumiblement més habitual són els que integren el primer recull (# 7.1.1, Repertori bàsic). Aquest recull representa una mena de vocabulari bàsic gestual a disposició dels parlants catalans (si més no dels que participen de les característiques seleccionades), i està format per unitats molt poc ambigües, reconegudes en general amb molta facilitat, i molt conscients (cosa que permet pressuposar-ne un ús al seu torn habitual) per part dels parlants.

Un grup d'unitats aparentment menys usades i/o on el caràcter emblemàtic es difumina integra el segon recull presentat (# 7.1.2., Repertori complementari). Aquesta segona recopilació representa una mena d'apèndix al vocabulari gestual bàsic precedent, i està format, d'una banda, per emblemes reconeguts sense ambigüitats però poc o molt poc codificats en relació als del primer grup (i presumiblement doncs (molt) menys conscients i (molt) menys usats per part dels informants), i, d'una altra banda, per unitats on el grau d'ambigüitat en la decodificació ja és bastant superior al de les unitats bàsiques, de manera que es presenten confusions. Aquestes vénen determinades sobretot per la similaritat formal entre les accions, de manera que el parlant interpreta un gest associant-lo amb un altre. Segurament el cas més il·lustratiu d'aquest feno-

men es dóna en la decodificació (ben inesperada) de la unitat 142 JURAMENT (petó a la creu formada passant l'índex per sobre el polze). Aquest gest, codificat com a jurament amb un grau intermedi (5 produccions) però sense cap mena d'ambigüitats ni vacil·lacions, va ser interpretat en aquest sentit només per quatre dels informants de la segona fase. Els sis restants el van decodificar com a lloança, és a dir, associant-lo, malgrat la diferent posició dels dits (clarament reflectida en el dibuix i la fotografia de mostra i en la reproducció feta davant cada informant) a l'emblema 71 LLOANÇA ("EXCEL.LENT!"), en què la mà, amb els dits en forma de pera, s'acosta a la boca i se'n separa ràpidament un cop s'ha fet un petó a les puntes dels dits.

Per últim, en el tercer recull (# 7.1.3., Altres unitats) trobem també gestos de diferent tipus, on s'accentuen en general les característiques (quant al poc ús i les ambigüitats) que ja s'insinuen en el repertori complementari:

- (a) Emblemes totalment o parcialment desconeguts pels informants, bé perquè han caigut en desús o perquè en realitat són propis d'altres llengües o cultures (cf. 177, 178, 188, 195, 210). Un estudi més aprofundit que tingués en compte variables generacionals permetria analitzar amb més fonaments la transmissió (o la pèrdua) d'algun d'aquests emblemes, alhora que es podria determinar també amb més precisió el seu caràcter autòcton o importat. Un cas ben il·lustratiu que val la pena destacar és el de la unitat 210 POBRESA, no codificada per cap informant i decodificada només per dos, un dels quals l'atribueix a parlants castellans. Aquest emblema, que es troba en el recull d'Amades (1957), ha estat en canvi interpretat en el sentit esperat (de 'pobresa, estar arruïnat') per un bon nombre de persones consultades amb les mateixes característiques que els informants de la investigació però d'edat superior, aproximadament, als 50 anys.
- (b) Il·lustradors pròpiament dits (que no funcionen en realitat en absència de la parla) o unitats que es troben en la frontera entre els emblemes i els il·lustradors, en què el procés de convencionalització no ha desembocat encara en una unitat no ambigua (i la prova ve donada sovint pel gran nombre de variants --cap predominant-- que presenten). Bastants casos d'aquesta mena es caracteritzen per un grau mitjà o fins i tot alt de codificació, però seguit d'un percentatge molt baix en la decodificació. El fenomen es pot interpretar en el sentit que el gest és força assequible (o fins i tot molt usual) per a l'informant (codificador), que l'acompanya verbalment, alhora que resulta gairebé intel·ligible per al decodificador, per tal com no

conserva, en la segona fase de l'enquesta, el correlat verbal amb què es va produir. El cas de 221 XUCLAT (PRIM), codificat per sis informants però interpretat amb el mateix significat només per un, és especialment il·lustratiu en aquest sentit.

7.2.1. Classificacions

Una de les possibles classificacions de les unitats presentades en els reculls anteriors es pot elaborar tenint en compte el valor il.locutiu de l'acte que s'acompleix en utilitzar-les. Seguint la classificació de Searle reproduïda i breument exemplificada al subapartat 5.5.3., i d'acord amb el que s'ha fet constar a l'epígraf (10) de les entrades dels reculls, els resultats obtinguts per a cada categoria es presenten en el quadre següent:²

	<u>R.B.</u> (108)	<u>R.C.</u> (65)	<u>A.U.</u> (48)	<u>R.B.+R.C.</u> (173)	<u>Total</u> (221)
Repres.	63/58%	47/72%	33/69%	110/64%	143/65%
Exhort.	39/36%	12/19%	8/17%	51/30%	59/27%
Express.	24/22%	14/22%	8/17%	38/22%	46/21%
Comprom.	6/6%	6/9%	3/6%	12/7%	15/7%
Declar.	1/1%	2/3%	1/2%	3/2%	4/2%

Taula 1

² La primera xifra, subratllada, indica el nombre d'unitats, i la segona el percentatge respectiu. S'adverteix que la suma dels percentatges supera sempre el 100% donat que les categories no són mútuament excloents. Una mateixa unitat pot funcionar acomplint actes de naturalesa diversa i, a part, d'una manera anàloga amb el que succeeix amb el material verbal, certes accions presenten un valor il.locutiu a cavall de les diferents categories distingides. Així,, per exemple, una invitació i una amenaca (verbals o no verbals, o verbals i no verbals alhora) constitueixen un acte exhortatiu (pel que tenen d'intent que el receptor faci una acció) i al mateix temps un acte compromissiu (com a compromís de l'emissor a fer-ne una altra). Per raons semblants els gestos de burla i d'insult (efectes perlocutius de determinats actes) s'han considerat en general com a representatius i expressius alhora. En tots aquests casos, que conformen aproximadament una quarta part tant del repertori bàsic com del complementari, s'han registrat els diferents actes en l'epígraf (10) de l'entrada corresponent de cada unitat.

Si ens fixem en els percentatges obtinguts pel que fa al repertori bàsic, és evident que hi ha dues categories que predominen clarament. La primera és la de les unitats representatives, amb un 58 %, que constitueixen bàsicament actes de constatació o asseveració, ja siguin referits a l'emissor, al receptor, o a d'altres estats de coses de la realitat. Els exhortatius, amb un 36 %, són accions dutes a terme amb la intenció que el receptor actuï d'una determinada manera (ordres, demandes i amenaces, sobretot). La tercera i última categoria destacable del quadre anterior és la dels actes expressius, amb un 22 %, i representats en el repertori bàsicament per gestos de lloança, d'acceptació / rebuig i de burla o insult. Val a dir, però, que aquesta categoria hauria augmentat en nombre d'unitats i consegüentment de percentatge si s'haguessin tingut en compte els gestos interactius, no abordats en aquest estudi, propis de les salutacions i els comiats, en els quals conflueixen el caràcter emblemàtic amb la manifestació d'estats d'ànims determinats.

Les dues categories restants queden molt mal representades en el repertori bàsic, en especial la dels declaratius, amb un 1 %, on només s'han integrat els gestos de conjur; la dels actes compromissius, per últim, amb un 6 %, inclou gestos de promesa, d'amenaça i d'oferiment o invitació, és a dir, actes en què l'emissor es compromet a dur a la pràctica una acció concreta.

Tanmateix, fora de destacar el predomini de les accions de tipus representatiu i exhortatiu, les xifres en aquest respecte no resulten ja gaire més significatives, ni pel que fa al repertori bàsic ni als dos restants, els quals presenten uns percentatges que permeten que se'ls apliquin les mateixes consideracions anteriors.³ Una anàlisi paral·lela dels actes de parla verbals propis d'una comunitat (i en contextos col·loquials, concretament) donaria com a resultat, molt probablement, que també els actes representatius, exhortatius i expressius són els més habituals. La repartició de funcions entre el material verbal i no verbal sembla que es pot estudiar amb més profit, en aquest sentit, amb anàlisis d'abast més reduït però contextualitzades, en què es pugui determinar amb més precisió quina és

³ Si de cas es pot anotar, com a complement del que s'ha exposat, el descens remarcable del percentatge d'actes exhortatius en el repertori complementari i en el d'altres unitats, interpretable segurament en el sentit que aquesta mena d'actes, adreçats a modificar la conducta del receptor, difícilment resulten ambigus i són ben interpretats.

la mena d'actes comunicatius que tendeixen a ser acompanyats mitjançant mecanismes verbals, d'una banda, no verbals, d'una altra, i encara, per últim, amb unitats coincidents i simultànies dels dos canals.

Per un altre costat, i tal i com ja s'ha exposat parcialment al llarg de l'apartat 3.3., Kendon (1981b) ha fet unes primeres remarques contrastives sobre una sèrie de repertoris d'emblemes⁴ a partir d'una classificació en quatre grups:

- (A) Control interpersonal (regulació de les relacions interpersonals).
- (B) Expressió de l'estat físic o mental propi,
- (C) Comentaris o respostes avaluadores d'altri o de les accions d'altri.
- (D) Etiquetes d'objectes o accions.

L'anàlisi duta a terme conclou que el 80 % o més dels gestos integrats en cada un dels repertoris se situen en les tres primeres categories, amb l'excepció del repertori iraní, on el percentatge és del 66 %. També amb l'excepció d'aquest únic cas, en la resta els emblemes corresponents a la primera categoria són els més freqüents, i els corresponents a l'última els menys freqüents.

Encara que s'ha de fer constar la presumpció que els diferents mètodes utilitzats en la confecció dels repertoris poden restar una certa fiabilitat a comparacions com la de Kendon, va semblar interessant de contrastar les dades anteriors amb les derivables del repertori establert per al català, i amb aquesta finalitat les unitats recopilades es van classificar segons els quatre grups esmentats més amunt. A l'observació anterior quant a les diferents metodologies cal afegir, però, ara, com a crítica prèvia, que la classificació de Kendon no presenta en realitat categories excloents, de forma que si es volen obtenir percentatges absoluts cal adjudicar cada gest a una sola de les classes (seleccionant-ne la que es consideri més adi-

⁴ En concret es tracta dels d'Efron (1941) (Itàlia, amb 131 gestos), Saitz i Cervenka (1972) (Colòmbia i Estats Units, amb 175 i 245 gestos, respectivament), Wylie (1977) (França, 60 gestos), Creider (1977) (Kenya, 68 gestos) i Sparhawk (1978) (Iran, 123 gestos).

ent), la qual cosa esdevé en alguns casos --no gaire nombrosos, això sí-- una mica arbitrària.

En la classe (A) Kendon (1981b:140-1) agrupa "gestures of salutation; gestures of command, request and response, insult, threat and protection". En el repertori establert per al català els gestos de salutació s'han deixat de banda, cosa que farà disminuir el percentatge d'aquesta classe, i no se n'ha classificat cap com a gest de protecció (els de conjur i de jurament, que no es poden integrar gaire bé en la proposta de Kendon, s'han considerat a part, sota una classe (E)). Un darrer problema respecte a aquesta primera classe (A) el constitueixen els gestos anomenats "de resposta", ja que també es podrien incloure amb tota justícia en les classes (B) i (C). Per aquesta raó no s'ha inclòs dins la classe (A) cap unitat d'aquest tipus, ni tan sols les d'afirmació (4) i negació (76) amb el cap, malgrat el seu clar valor interactiu. La categoria (A) agrupa per tant, en la classificació duta a terme del repertori català, només ordres, demandes, insults i amenaces. Dins dels insultes, per restringir encara més aquesta "macrocategoria" inicial, s'han incorporat només aquelles unitats reconegudes socialment com a tals, però no d'altres actes (representatius) que també es podrien utilitzar amb la intenció d'insultar (per exemple un cas ben il·lustratiu és el de 23 BOIG).

En definitiva, doncs, les cinc categories preses en consideració després de les remarques i modificacions esmentades han estat les següents:

- (A) Controladors (bàsicament ordres, demandes, insultes i amenaces).
- (B) Expressions de l'estat propi (físic o mental).
- (C) Comentaris d'altri.
- (D) Objectes o accions.
- (E) Conjurs i juraments.

A pesar de les restriccions efectuades en la categoria originària (A) de Kendon, els resultats en aquest cas concret han estat ben significatius, tal com es pot comprovar

en la taula següent, on es presenten els percentatges obtinguts en els tres reculls:⁵

	<u>R.B.</u> (108)	<u>R.C.</u> (65)	<u>A.U.</u> (48)	<u>R.B.+R.C.</u> (173)	<u>Total</u> (221)
(A)	43/40%	16/25%	7/15%	59/34%	66/30%
(B)	26/24%	24/37%	16/33%	50/29%	66/30%
(C)	23/21%	12/18%	16/33%	35/20%	51/23%
(D)	15/14%	10/15%	7/15%	25/15%	32/14%
(E)	1/1%	3/5%	2/4%	4/2%	6/3%

Taula 2

Si s'observen els resultats corresponents al repertori bàsic (en negreta, a la primera columna) es veurà que s'avenen del tot amb les remarques anteriors de Kendon pel que fa a les xifres obtingudes en altres repertoris. Així, deixant al marge l'última categoria, no distingida per Kendon, per una banda els emblemes menys freqüents són els corresponents a (D), és a dir, denominacions d'objectes o accions (fet que es repeteix a més en les dues recopilacions restants), i per una altra banda els més freqüents són els emblemes de tipus (A) (ordres, demandes, insults i amenaces), amb una diferència prou substancial. Per acabar, lògicament coincideix també amb les dades aportades per Kendon el fet que les categories (B) i (C) siguin després de (A) les més freqüents i en concret, encara, la (B) en segon lloc (tant en el repertori bàsic, on el percentatge no sembla significatiu, com en el complementari). La suma d'aquestes tres categories (A, B i C) suposa el 85 % del total del repertori bàsic (92 unitats de les 108).

Tot i que les dades fonamentals són les referents al repertori bàsic, la Taula 2 presenta també la possibilitat de comparar els percentatges de cada categoria en els tres repertoris. Pel que fa a les dues últimes no sembla que es

⁵ Les xifres subratllades indiquen el nombre d'unitats i la resta els percentatges, la suma dels quals en aquest cas sí que es correspon amb el 100 % ja que les categories s'han considerat, tal com s'ha apuntat més amunt, mútuament excloents.

pugui descobrir res de gaire significatiu, per tal com els percentatges es mantenen bastant constants. En canvi, la comparació de les dues primeres sí que sembla ben significativa, en especial la disminució molt accentuada del nombre d'emblemes del tipus (A) en el repertori complementari i en el recull d'altres unitats (40 % en el repertori bàsic enfront d'un 25 % i d'un 15 %, respectivament, en els dos restants). Si s'observen la primera i l'última de les columnes pel que fa a les categories (A) i (B) la diferència resulta encara més accentuada. Així, si es considera el conjunt total d'unitats recopilades (221), el percentatge de les categories (A) i (B) és idèntic (30 %), i molt proper al de la categoria (C) (23 %). Però si es pren en consideració només la selecció del repertori bàsic, la categoria (A) augmenta fins al 45 %, (B) disminueix fins al 24 % i (C) fins al 21 %. De fet, la categoria (A) és la predominant solament en el repertori bàsic, quedant per sota de (B), amb un percentatge bastant marcat, tant en el repertori complementari com en la recopilació d'altres unitats.

De la mateixa manera que abans s'ha insinuat que la categoria dels gestos exhortatius semblava poc propensa a l'ambigüitat, cosa que podia explicar un descens en el percentatge d'aquesta classe en el repertori complementari (cf. la taula 1 i la nota 3), la interpretació ara d'aquest descens (o increment, segons el sentit en què es llegeixi el quadre) sembla que s'ha de buscar en el fet que tots els membres d'aquesta categoria (ordres, demandes, insults, amenaces, precís i oferiments) resulten en conjunt bastant més decodificables i menys ambigus que, sobretot, els gestos de caràcter expressiu (de l'estat físic, emocional o mental del receptor).

Això significa també, en d'altres paraules, que unitats de la primera mena semblen més propenses a culminar els processos d'emblematicació o convencionalització gestual que no pas les de la segona. De fet, aquesta emblematització de determinats gestos s'apareix com un procés que cal explicar per raons bàsicament funcionals, és a dir, per la possibilitat de dur a terme amb èxit accions comunicatives d'un tipus característic. Tot allò que fa referència a l'expressió dels estats del receptor queda recobert en bona mesura per les manifestacions d'estats d'ànim (veg. la classificació d'Ekman i Friesen (1969) recollida al subapartat 2.2.3.2.), cosa que podria explicar, si més no en part, la distinció apuntada.

La sospita --prou raonable-- que la font de producció de les unitats (manual / facial) podria tenir res a veure amb la distinció esmentada no ve corroborada pels percentatges de gestos expressius del repertori bàsic i del pro-

visional, ja que en tots dos casos les proporcions són molt similars. Cal hipotetitzar, doncs, més aviat, que les necessitats pragmàtiques de regulació o control de la conducta pròpia i d'altri (la categoria (A) d'emblemes) tenen un paper més important que els de totes les restants, i, en aquest cas concret, que les necessitats comunicatives de tipus expressiu (corresponents a la categoria (B)), acomplertes amb comportaments corporals d'altres menes (i concentrades, a més, en l'expressió facial).

Una última classificació de les unitats dels reculls anteriors es pot elaborar tenint en compte el tipus de base que presenten.⁸ Kendon (1981b) n'ofereix els següents tipus:

- (1) Accions interpersonals específiques
- (2) Moviments intencionals
- (3) Models d'acció que poden ser observats en d'altri
- (4) Objectes concrets
- (5) Objectes simbòlics
- (6) Entitats abstractes

L'aplicabilitat d'aquesta classificació, tanmateix, va resultar molt reduïda a causa de la dificultat de delimitar-ne les diverses classes. Així, per exemple, la distinció entre objectes concrets, objectes simbòlics i entitats abstractes (grups 4, 5 i 6) no es feia gens fàcil de mantenir, i sovint esdevenia massa arbitrari decidir la concepció de l'objecte, de manera que s'han ajuntat les tres classes en una de sola (la (V) de més avall). Una classe paral·lela s'ha distingit pel que fa a les accions, ja siguin moviments intencionals, accions de tipus interpersonal o bé models d'acció d'altri, de manera que les classes (1), (2) i (3) anteriors s'han agrupat també en una de sola (la (IV)). Per últim, en atenció a la procedència d'altres emblemes s'han incorporat tres grups nous. El primer (I), el de les unitats amb una base il·lustrativa genèrica, es pot considerar com un apèndix de les dues anteriors (quan la relació entre el gest i l'acció o l'objecte és poc clara, molt vaga); els dos restants, el de les manifestacions d'estat d'ànim (II) i el dels adaptadors (III), definits en

⁸ Cf. el que ja s'ha apuntat sobre aquesta qüestió a l'apartat 3.3.

els termes d'Ekman i Friesen (1969) (veg. # 2.2.3.2.), s'han considerat fonts o bases diferents.

La classificació final, per tant, s'ha elaborat sobre la base dels següents grups, que s'han registrat al final de l'epígraf (10) de l'entrada corresponent a cada unitat:

- (I) Il.lustracions genèriques
- (II) Manifestacions d'estats d'ànim
- (III) Adaptadors
- (IV) Accions (interpersonals, d'altri o moviments intencionals)
- (V) Objectes (concrets, simbòlics o abstractes)

Els resultats obtinguts es recullen en la següent taula, amb els percentatges darrere el nombre d'unitats de cada tipus:

	<u>R.C.</u> (108)	<u>R.C.</u> (65)	<u>A.U.</u> (48)	<u>R.B.+R.C.</u> (173)	<u>Total</u> (221)
(I)	24/22%	16/25%	27/56%	40/23%	67/30%
(II)	5/5%	7/11%	-/-	12/7%	12/5%
(III)	17/16%	9/14%	3/6%	26/15%	29/13%
(IV)	46/42%	27/41%	12/25%	73/42%	85/39%
(V)	16/15%	6/9%	6/13%	22/13%	28/13%

Taula 3

Segons les xifres de la taula el tipus de base més freqüent en el repertori bàsic és la del grup (IV), amb un 42 %, i amb una diferència com a mínim del 20 % respecte als grups restants. Es tracta de gestos que reproduïxen clarament (per bé que normalment d'una manera que l'estilitza, la condensa o la insinua) una acció determinada, de caràcter representatiu o interactiu.

Aquest és també el tipus de base que predomina en el repertori complementari, i també d'una forma destacada. En el recull d'altres unitats, però, el percentatge d'aquest grup disminueix d'una manera molt brusca, i són les il·lustracions genèriques (I), amb un 56 %, les bases que ocupen, amb molta diferència, el primer lloc. L'explicació d'aquest fet pot buscar-se en la mateixa línia insinuada més amunt com a raó de les variacions de percentatges en les taules 1 i 2, o sigui, en el fet que una bona part dels gestos amb una base il·lustrativa genèrica resulten massa vagues (poc icònics) a l'hora de decodificar-se, mentre que quan la base es pot identificar clarament i automàticament amb una acció o un objecte determinats, la comprensió és molt més fàcil.

En realitat, cal tenir en compte que els grups (I) i (IV) no són sinó els extrems d'un continuum, fins al punt que sovint resulta difícil o arbitrari decidir quina és la base gestual d'una unitat. Si es consideren les dues categories juntes, i s'hi suma encara la (V), en què la base en lloc de ser una acció és un objecte, s'obté una macrocategoria que suposa el 79 % del repertori bàsic i que està intergrada per totes aquelles unitats, situades en la gradació que va de la iconicitat al simbolisme, en què el gest il·lustra en un sentit o altre el significat vehiculat (i lògicament les que ho fan d'una manera més clara són les que més oportunitats i probabilitats tenen d'emblematicar-se). En aquest sentit val la pena indicar, finalment, que l'origen dels emblemes en conjunt --i en particular dels del repertori català-- s'ha de buscar predominantment en unitats que inicialment acompanyen la parla, és a dir, en la categoria gestual dels il·lustradors definits en els termes d'Ekman i Friesen (1969) (veg. # 2.2.3.2.). La formació d'emblemes sembla que pot explicar-se així, majoritàriament, com un procés de convencionalització d'aquestes unitats, que s'anirien desprenent progressivament (esdevenint alhora més intel·ligibles) del suport verbal inicial. La coincidència i l'associació recurrent en determinats contextos de materials verbals i no verbals constituïrien les fases primeres del procés. A continuació, i segons el que sembla que es pot inferir de l'anàlisi de les taules precedents, l'acompliment d'una funció comunicativa pertinent (en particular interactiva), el grau d'iconicitat i d'ambigüitat de l'acció corporal realitzada i possiblement també la seva (dis)similaritat formal i funcional amb d'altres unitats usuals ja convencionalitzades, facilitarien o obstaculitzarien l'emblematicació gradual del gest i la seva entrada, doncs, en el repertori bàsic.

Al marge d'altres causes (per exemple la influència dels mitjans de comunicació de masses, que poden "internacionalitzar" ràpidament un gest), en relació a aquest últim factor apuntat hom podria sentir la temptació de pensar que difícilment poden coincidir en un repertori d'emblemes dos gestos amb funcions i significats anàlegs. En aquesta línia Kendon (1981b:148) ha afirmat que "for the range of uses for which emblematic gestures are employed, two different gestures that serve the same message function are not likely to arise". Tanmateix, una simple anàlisi superficial del repertori bàsic establert i exposat més amunt desmenteix rotundament l'afirmació anterior, ja que es comprova de seguida que diverses parelles d'unitats poden intercanviar-se en la totalitat dels contextos imaginables. Així, sense comptar els casos en què es podria considerar que les dues unitats són en realitat variants d'un sol gest (els únics exemples dins el repertori bàsic serien els de 14 i 15 i el de 88 i 89), no costa gaire de trobar gestos indubtablement diferents però amb un significat gairebé o totalment idèntic i amb el mateix valor funcional, ja sigui el d'una ordre (6 i 7), una amenaça (9 i 11), una valoració (16 i 17), una lloança (20 i 21), una burla (25 i 26) o un insult (55 i 56).

Aquesta última consideració permet comentar, com a cloenda, que un repertori d'emblemes --i en particular l'establert en aquest treball per al català de Barcelona-- no s'ha de concebre com un autèntic llenguatge⁷ ni com un conjunt sistemàtic d'unitats, amb una correspondència perfecta (biunívoca, proporcional) amb la diversitat de funcions pròpies de la comunicació humana. Més aviat s'ha d'entendre com un conjunt *flou*, amb límits difuminats, d'un nombre variable d'unitats (la major part dels elaborats se situen --molt aproximadament-- al voltant del centenar), les quals recobreixen preferentment certes funcions comunicatives mentre que d'altres queden descobertes, i són acomplertes mitjançant mecanismes de diferent procedència. L'especificació d'aquestes funcions a través dels emblemes, però, és difícil de determinar, perquè aquests gestos autònoms gaudeixen d'una versatilitat notable, tant significativa com funcional. Una última ullada al repertori bàsic català, recollint el resultat de les taules anteriors, permet observar que un 60 % (aproximadament) de les unitats, constitueixen comentaris o constatacions sobre un mateix, sobre d'altres persones i/o sobre objectes o accions. El 40 %

⁷ Així, per exemple, les possibilitats de combinació són molt rudimentàries, i no passen de la juxtaposició de dues o tres unitats, sovint aconseguint una modalitat interrogativa o negativa d'una en particular.

restant té un caràcter més marcadament interactiu, i, per bé que la subclassificació és complexa a causa de la versatilitat esmentada, un 18 % correspon a demandes, un 8 % a ordres, un 6 % a burles i insults, un 5 % a amenaces, un 2 % a avisos i un 1 % a oferiments o invitacions. Les anàlisis particulars i contextualitzades de l'ús dels materials verbals i no verbals són les que podran aportar en un futur dades més concretes sobre quines d'aquestes accions comunicatives es duen a terme preferentment mitjançant unitats verbals o gestuals, i sobre la manera com es coordinen els diversos canals a través dels quals es vehicula la comunicació humana.

8. CLOENDA

Fins i tot un observador que no fos particularment sagaç però que almenys estigués interessat pels fenòmens de la comunicació no trigaria gaire a adonar-se que el potencial comunicatiu humà no es concreta, en la interacció ordinària, exclusivament a través del canal verbal, sinó que funciona en paral·lel amb d'altres. Entre aquests la gestualitat sembla que mereix, per múltiples raons, una atenció bastant més intensa que no pas la que li han dedicat tradicionalment els especialistes o els interessats en la comunicació.

De fet, gairebé no es pot ni parlar d'una autèntica tradició d'estudis sobre la gestualitat. Fins després de la segona meitat del segle actual no es desperta un interès viu sobre aquest fenomen --o sobre l'anomenada comunicació no verbal, per utilitzar un terme més ampli i difós a partir d'aquest moment històric--, i el que trobem abans són o bé precedents il·lustres (Mallery, Wundt, Efron) en qualitat d'excepcions solitàries, o bé obres que s'enfronten amb la gestualitat i el gest en particular des de tradicions ja constituïdes d'altra mena (la retòrica, la filosòfica i la psicològica, sobretot).

El despertar dels estudis sobre comunicació després de la segona guerra mundial tindrà a la llarga l'avantatge que resituarà el fenomen del gest en un context més ampli, el de la comunicació no verbal en conjunt, on s'oferiran les primeres classificacions funcionals que en permetran una categorització més fonamentada.

Dins d'aquest context epistemològic, si val l'expressió, es difondrà la noció d'emblema, original d'Efron, que substituirà --encara que no en sigui ben bé l'equivalent-- la més tradicional i usada de gest simbòlic. La noció ha sofert múltiples matisacions, i el garbuix terminològic que s'hi ha aparellat n'és parcialment una prova. Als efectes d'aquest treball, i després de passar revista a una sèrie de propostes sobre la definició i categorització del gest (veg. el capítol 2), l'emblema ha estat definit (veg. # 3.2.) com un gest autònom --que pot donar-se amb independència del llenguatge verbal--, fet amb intenció de comu-

nicar, propi d'una col·lectivitat, i amb un nucli significatiu que en possibilita una fàcil i breu traducció a una llengua natural i un reconeixement inequívoc per part del grup humà que l'utilitza.

Partint de la base de la classificació funcional de la gestualitat d'Ekman i Friesen (1969) (veg. # 2.2.3.2. i # 3.1.) i de la definició esmentada d'emblema, la tesi implícita en aquesta investigació és que en el repertori comunicatiu propi d'una comunitat i --en el pla particular-- d'un individu, cal integrar-hi, en qualitat d'eines comunicatives al seu abast, un conjunt o repertori d'emblemes, els quals acompleixen funcions comunicatives ben precises --però ben poc estudiades-- en el si de les interaccions quotidianes.

L'objectiu principal d'aquesta investigació (veg. # 1.1.), l'establiment d'un primer repertori bàsic d'emblemes catalans associables amb la modalitat col·loquial (oral, espontània, informal i interactiva) de la llengua catalana, s'ha acomplert mitjançant una metodologia (veg. # 6.3.) que ha intentat garantir per sobre de tot la fiabilitat dels resultats, per bé que això hagi redundat en dany d'un estudi que abracés un nombre de variables superior (de tipus geogràfic, social, sexual i generacional), i potser també de la confecció d'un repertori més ampli (però alhora segurament més indefinit). No cal dir que aquests aspectes, i molts d'altres d'insinuats al llarg del treball, queden oberts a l'espera de futures investigacions.

La metodologia emprada, que combina una enquesta de codificació amb una de decodificació (cf. # 6.3.2. i # 6.3.3.), ofereix de totes maneres força més dades que les de la gran majoria d'estudis similars duts a terme en d'altres llengües o cultures, i sembla en aquest sentit bastant més aconsellable que l'ús d'una simple enquesta de decodificació (anàloga, tot sigui dit, a l'enquesta dialectològica tradicional).

El repertori bàsic definitiu d'emblemes catalans (veg. # 7.1.1.) consta de 108 unitats (una o dues de les quals susceptibles de ser considerades variants d'altres), i va acompanyat d'un repertori complementari de 65 gestos (veg. # 7.1.2.) i d'una recopilació final d'unes altres 48 unitats (veg. # 7.1.3.). Aquest conjunt total de 221 gestos (anomenat inicialment repertori provisional bàsic, veg. # 6.3.3.1.) procedia d'una selecció d'un primer repertori provisional de 315 unitats (veg. # 6.3.1.2.), resultat al seu torn d'una altra selecció elaborada a partir de fonts bibliogràfiques i de dades recollides mitjançant l'observació directa.

Complementant la tasca d'establir el repertori, la comparació dels tres reculls (veg. # 7.2.) permet observar quines són les categories emblemàtiques més ben representades com a actes comunicatius, i fa possible aventurar algunes hipòtesis sobre quines són les menes de gestos més susceptibles d'emblematicitzar-se a través d'un procés de convencionalització. Tanmateix, es fa evident al mateix temps que aquest terreny en particular està necessitat d'estudis més detinguts.

En realitat, al capdavant, no costa gaire de reconèixer que la major part de les característiques que envolten l'origen i l'ús d'aquestes unitats gestuals autònomes estan ara com ara per descobrir i per analitzar. Per consegüent, i fent una mica de retòrica per acabar, no resulta estrany que sorgeixin moltes més preguntes que no pas respostes. Això s'ha insinuat més d'una vegada no només en aquesta tercera i última part del treball, sinó també en la segona, en què s'han revisat d'una forma sintètica les múltiples confluències que presenten els camps de la lingüística i de la comunicació no verbal, l'estudi del gest i la paraula (veg. els capítols 4 i 5).

Els viatges interdisciplinaris resulten engrescadors però alhora arriscats i plens d'inconvenients. Qui hagi arribat fins aquest punt ben segur que els haurà patit, i comprendrà perfectament que la tria del mot assaig com a inici del títol del treball no respon en absolut a un fruit de l'atzar. L'esperança del qui escriu és que tot plegat hagi contribuït a aclarir, almenys en un cert grau i en el cas concret dels parlants catalans, el que Sapir (1927: 556)¹ ja va intuir i expressar amb molt d'encert fa una bona colla d'anys:

"A very good example of another field for the development of unconscious cultural patterns is that of gesture. Gestures are hard to classify and it is difficult to make a conscious separation between that in gesture which is merely of individual origin and that which is referable to the habits of the group as a whole. In spite of these difficulties in conscious analysis, we respond to gestures with an extreme alert-

¹ Edward Sapir: "The Unconscious Patterning of Behavior in Society". Original dins E.S. Dummer (ed.): The Unconscious: A Symposium. Nova York, Knopf, 1927, 114-142. Esmentat per la reimpressió dins D.G. Mandelbaum (ed.): Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality. Berkeley, University of California Press, 1958, 544-559.

ness and, one might almost say, in accordance with an elaborate and secret code that is written nowhere, known by none, and understood by all. But this code is by no means referable to simple organic responses. On the contrary, it is as finely certain and artificial, as definitely a creation of social tradition, as language or religion or industrial technology. Like everything else in human conduct, gesture roots in the reactive necessities of the organism, but the laws of gesture, the unwritten code of gestured messages and responses, is the anonymous work of an elaborated social tradition."

BIBLIOGRAFIA¹

- ABERCROMBIE, D. (1968): "Paralanguage". British Journal of Disorders of Communication 3, 55-59.
- ADLER, M.K. (1979): Non-vocal language and language substitutes: a sociolinguistic study. Hamburg, H. Buske.
- ALAJOUANINE, T. i F. LHERMITTE (1964): "Non-verbal communication in aphasia". Dins A.V.S. de REUCK i M. O'CONNOR (eds.): Disorders of language. Londres, Churchill, 168-182.
- ALCOVER, A.M. i F. de B. MOLL: Diccionari Català-Valencià-Balear. Palma de Mallorca, 1930-1962. Esmentat com DCVB.
- ALDAZABAL, J. (1984-5): Gestos y símbolos. Barcelona, Centre de Pastoral Litúrgica, 3 vols., 1984 (I i II) i 1985 (III).
- AMADES, J. (1957): "El gest a Catalunya". Anales del Instituto de Lingüística (Universidad Nacional del Cuyo, Mendoza) VI, 88-148.
- ARGYLE, M. (1972a): The Psychology of Interpersonal Behaviour. Harmondsworth, Penguin (2a ed. ampl.; 1a ed., 1967). Trad. cast.: Psicología del comportamiento interpersonal. Madrid, Alianza, 31984.
- (1972b): "Non-Verbal Communication in Human Social Interaction". Dins HINDE (ed.) (1972), 243-268.
- (1975): Bodily Communication. Londres, Methuen (2a ed., 1988).
- ARGYLE, M. i P. TROWER (1980): Person to Person: ways of communicating. Willemstad, Multimedia. Trad. cast.: Tú

¹ Quan la traducció d'una obra apareix entre claudàtors significa que s'ha utilitzat l'edició original.

- v los demás: Formas de comunicación. México, Harper & Row Latinoamericana.
- ARNDT, H. & R.W. JANNEY: InterGrammar. Toward an Integrative Model of Verbal, Prosodic and Kinesic Choices in Speech. Berlín, Mouton de Gruyter.
- ATTILI, G. i P.E. RICCI-BITTI (eds.) (1983): I Gestì e I Segni. La comunicazione non-verbale in psicologia e neuropsicologia clinica e il linguaggio dei segni nei sordi. Roma, Bulzoni.
- ATTILI, G. I P.E. RICCI-BITTI (eds.) (1984): Comunicare senza parole. La comunicazione non-verbale nel bambino e nell'interazione sociale tra adulti. Roma, Bulzoni (1ª ed., 1983).
- AUSTIN, G. (1806): Chironomia [...]. Londres. Reimpr.: Carbondale, Edwardsville, Southern Illinois University Press, 1966.
- BACON, A.M. (1875): A Manual of Gesture [...]. Chicago, S.C. Griggs.
- BARAKAT, R.A. (1969): "Gesture systems". Keystone Folklore Quarterly XIV, 105-121.
- (1973): "Arabic gestures". Journal of Popular Culture 6, 749-787.
- (1975): The Cistercian Sign Language. A Study in Non-verbal Communication. Kalamazoo, Michigan, Cistercian Publications.
- BARTHES, R. (1970): "Recherches Rhétoriques". Communications 16.
- BASIL, C. i R. RUIZ (21988): Sistemes de comunicació no verbal per a nens amb disminucions físiques. Dept. d'Ensenyament, Generalitat de Catalunya.
- BASTO, C. (1938a): "A linguagem dos gestos em Portugal (Esbozo etnográfico)". Revista Lusitana 36, 5-72.
- (1938b): "Os gestos com a cabeça". Mémoires da Academia das Ciências de Lisboa III, 129-155.
- BATTISON, R. (1978): Lexical Borrowing in American Sign Language. Silver Spring, Maryland, Linstok.
- BAUML, B.J. i F.H. BAUML (1975): A Dictionary of Gestures. Metuchen, Sacrecrow Press.

- BEATTIE, G.W. (1981): "Language and nonverbal communication --the essential synthesis?". Linguistics 19, 1165-1183.
- (1983): Talk. An Analysis of Speech and Non-Verbal Behaviour in Conversation. Milton Keynes, Open University Press.
- BEHRMANN, M. & C. PENN (1984): "Non-Verbal Communication of Aphasic Patients". The British Journal of Disorders of Communication 19 (1984), 155-168.
- BELL, R.T. (1976): Sociolinguistics. Goals, Approaches and Problems. B.T. Batsford, Londres.
- BERNADO, J. i F. PRAT (1980): "Sobre els signes fònics usats en les relacions home-bèstia". Treballs de Sociolinguística Catalana 3, 117-133.
- BIRDWHISTELL, R.L. (1970): Kinesics and Context. Essays on Body Motion Communication. Filadèlfia, University of Pennsylvania Press. Trad. cast. El lenguaje de la expresión corporal. Barcelona, G. Gili, 1979.
- BLURTON JONES, N.G. (1972): "Non-Verbal Communication in Children". Dins HINDE (ed.) (1972), 271-296.
- BOLINGER, D. (1983): "Intonation and Gesture". American Speech 58, 156-174.
- BONET, J.P. (1620): Reduction de las letras y arte para enseñar a ablar los mudos [sic]. Madrid.
- BOSMAJIAN, H.A. (ed.) (1971): The Rhetoric of Nonverbal Communication. Glenview, Illinois, Scott, Foresman.
- BOUISSAC, P.A.R. (1973): La mesure des gestes: prolégomenes à la semiotique gestuelle. La Haia, Mouton.
- BOUISSAC, P., M. HERZFELD i R. POSNER (eds.): Iconicity. Essays on the Nature of Culture. Tübingen, Stanffenburg.
- BRAULT, G.J. (1963): "Kinesics and the Classroom: Some Typical French Gestures". The French Review 36, 374-382.
- BREWER, W.D. (1951): "Patterns of Gesture Among the Levantine Arabs". American Anthropologist 53, 232-237.
- BRUN, T. (1969): The International Dictionary of Sign Language: A Study of Human Behaviour. Londres, Wolfe.

- Trad. it.: Il linguaggio dei gesti. Milà, Longanesi, 1976.
- BRUNEL, G. (1977): "Le modèle linguistique en communication non-verbale". Communication et Information 2, 141-149.
- BUHLER, K. (1933): Ausdruckstheorie. Das System an der Geschichte aufgezeigt. Jena. Trad. cast.: Teoría de la expresión. (El sistema explicado por su historia). Madrid, Alianza, 1980.
- BULWER, J. (1644): Chirologia: Or The Natural Language of the Hand [...]. Londres.
- BUSNEL, R.G. & A. CLASSE (1976): Whistled Languages. Berlín, Springer.
- CALBRIS, G. (1980): "Étude des expressions mimiques conventionnelles françaises dans le cadre d'une communication non verbal". Semiotica 29, 245-346.
- (1981): "Étude des expressions mimiques conventionnelles françaises dans le cadre d'une communication non verbal testés sur des Hongrois". Semiotica 35, 125-156.
- (1985a): "Geste et parole". Langue Francaise 68, 66-84.
- (1985b): "Espace-temps: Expression gestuelle du temps". Semiotica 55, 43-73.
- (1987): "Geste et motivation". Semiotica 65, 57-96.
- CALBRIS, G. i J. MONTREDON (1986): Des gestes et des mots pour le dire. París, Clé International.
- CALLEJON, D.L. (1976): "Comunicarnos sin hablar". Obolo 11, 21-24.
- CARDONA, M. (1953-4): "Gestos o ademanes habituales en Venezuela". Archivos venezolanos de folklore II, 3, 159-166.
- CICONE, M., W. WAPNER, N. FOLDI, E. ZURIF i H. GARDNER (1979): "The relation between gesture and language in aphasic communication". Brain and Language 8, 324-349.
- CICOUREL, A.V. (1975): "Discourse and Text. Cognitive and Linguistic Processes in Studies of Social Structures". Versus 12, 33-84.

- COCA, S. (1988): Comunicación y creatividad. La expresividad creativa del gesto. Madrid, Universidad Complutense de Madrid.
- COCCHIARA, G. (1932): Il linguaggio del Gesto. Bocca, Torino. Reimpr.: Palermo, Sellerio, 1977.
- COHEN, A.A. (1977): "The communicative functions of hand illustrators". Journal of Communication 27, 54-63.
- COHEN, E., L. NAMIR I I.M. SCHLESINGER (1977): A New Dictionary of Sign Language Employing the Eshkol-Wachmann Movement Notation System. La Haia, Mouton.
- COLLET, P. I J. CHILTON (1981): "Laterality in Negation. Are Jakobson and Vavra Right?". Semiotica 35, 57-70.
- CONDON, W.S. (1976): "An analysis of behavioral organization". Sign Language Studies 13, 285-318.
- CONTARELLO, A. (1980): Differenze ed uniformità culturali nel comportamento e nella comunicazione non verbale. Bolonya, Patron.
- COROMINES, J.: Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Barcelona, Curial, 1980-1987. Esmenat com DECLC.
- CORRAZE, J. (1980): Les communications non-verbales. Paris, P.U.F. [Trad. cast.: Las comunicaciones no verbales. Madrid, G. Núñez, 1986.]
- CORTELAZZO, M. (1969): Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana. I. Problemi e metodi. Pisa, Pacini.
- COSNIER, J. (1978): "Gestes et stratégie conversationnelle". Dins Stratégies discursives. Lió, Presses Universitaires de Lyon, 9-17.
- (1985): "L'évaluation de la gestualité communicative en 1985". Bulletin d'Audiophonologie 5-6, 687-700.
- COSNIER, J. I C. KERBRAT-ORECCHIONI (dirs.): Décrire la conversation. Lió, Presses Universitaires de Lyon.
- CREIDER, C.A. (1977): "Towards a Description of East African Gestures". Sign Language Studies 14, 1-20.
- (1986): "Interlanguage comparisons in the study of the interactional use of gesture: Progress and prospects". Semiotica 62, 147-163.

- CRESSWELL, R. (1968): "Le geste manuel associé au langage". Langages 10, 119-127.
- CRITCHLEY, M. (1939): The Language of Gesture. Londres, Arnold. Reimpr.: Nova York, Haskell.
- (1975): The Silent Language. Londres, Butterworths.
- DAHAN, G. i J. COSNIER (1977): "Sémiologie des quasi-linguistiques français". Psychologie Médicale 9/11, 2053-2072.
- DANGUITISIS, C. (1943): Étude descriptive du dialecte de Démirdési (Brousse, Asie Mineure). Paris, G.-P. Maisonneuve.
- DANILOFF, J.K., J.D. NOLL, M. FRISTOE i L.L. LLOYD (1982): "Gesture Recognition in Patients with Aphasia". Journal of Speech and Hearing Disorders 47, 43-49.
- DARWIN, Ch. (1872): The Expression of the Emotions in Man and Animals. Londres, J. Murray. Reimpr.: Chicago, The University of Chicago Press, 1965. [Trad. cast.: La expresión de las emociones en los animales y en el hombre. Madrid, Alianza, 1984.]
- DAVIDSON, L.J. (1950): "Some current folk gestures and sign languages". American Speech 25, 3-9.
- DAVIS, Flora (1971): Inside Intuition. What We Know About Non-Verbal Communication. Nova York, McGraw-Hill. Trad. cast.: La comunicación no verbal. Madrid, Alianza, 1982.
- DAVIS, Martha (1972): Understanding Body Movement: An Annotated Bibliography. Nova York, Arno.
- (1987): "Kinophobia". Semiotica 66, 431-439.
- (ed.) (1982): Interaction Rhythms. Periodicity in Communicative Behavior. Nova York, Human Sciences.
- DAVIS, M. i J. SKUPIEN (eds.) (1982): Body Movement and Nonverbal Communication. An Annotated Bibliography. 1971-1981. Bloomington, Indiana University Press.
- DE JORIO, A. (1832): La Mimica degli Antichi Investigata nel Gestire Napoletano. Nàpols, Stamperia del Fibreno. Reimpr.: Nàpols, Associazione napoletana per i monumenti e il paesaggio, 1964.

- DEVEREUX, G. (1949a): "Mohave Voice and Speech Mannerism". Word 5, 268-272.
- (1949b): "Some Mohave Gestures". American Anthropologist 51, 325-326.
- DI SPARTI, A. (1988): "Verbale vs Non-Verbale, Emisferio Sinistro vs Emisfero Destro". Dins HERZFELD I MELAZZO (eds.) (1988), II, 1105-1113.
- DUCARNE DE RIBAUCCOURT, B., V. FOULGOC, F. FRANÇOIS, D. THOMAS (1982): "Essai d'analyse de la communication non verbale dans 20 cas d'aphasie". La linguistique 18, 59-84.
- DUNCAN, S. (1980): "Describing Face-to-Face Interaction". Dins RAFFLER-ENGEL (ed.) (1980), 67-80.
- EASTMAN, C.M. i Sh. Y.A. OMAR (1985): "Swahili Gestures: Comments (vielezi) and Exclamations (viingizi)". Studies in African Linguistics 9, 95-99.
- EFRON, D. (1941): Gesture and Environment. Nova York, King's Crown. Reimpr.: Gesture, Race and Culture. La Haia, Mouton, 1972. Trad. cast.: Gesto, raza y cultura. Buenos Aires, Nueva Visión, 1970.
- EIBL-EIBESFELDT, I. (1972): "Similarities and Differences between Cultures in Expressive Movements". Dins HINDE (ed.) (1972), 297-312.
- (1973): Der vorprogrammierte Mensch. Das Ererbte als bestimmender Faktor im menschlichen Verhalten. Viena, F.Molden. Trad. cast.: El hombre preprogramado. Lo hereditario como factor determinante en el comportamiento humano. Madrid, Alianza, 41983.
- (1988): "Social Interactions in an Ethological, Cross-Cultural Perspective". Dins POYATOS (ed.) (1988), 107-130.
- EKMAN, P. (1970): "Apreciación retrospectiva". Dins D. EFRON: Gesto, raza y cultura. Buenos Aires, Nueva Visión, 13-20.
- (1976): "Movements with Precise Meanings". Journal of Communication 26, 14-26.
- (1980): "Three classes of non-verbal behavior". Dins RAFFLER-ENGEL (ed.) (1980), 89-102.

- EKMAN, P. i W.V. FRIESEN (1967): "Origen, uso y codificación: Bases para cinco categorías de conducta no verbal". Dins E. VERON et al.: Lenguaje y comunicación social. Buenos Aires, Nueva Visión, 1971, 51-94.
- (1969): "The repertoire of non verbal behavior: categories, origins, usage and coding". Semiotica 1, 49-97.
- (1972): "Hand Movements". Journal of Communication 22, 353-374.
- EKMAN, P., W.V. FRIESEN i P. ELLSWORTH (1972): Emotion in the Human Face: Guidelines for Research and an Integration of Findings. Nova York, Pergamon.
- ENGEL, J.J. (1785-6): Ideen zu einer Mimik. Berlín.
- FAST, J. (1970): Body Language. Nova York, M. Evans. Trad. cast.: El lenguaje del cuerpo. Barcelona, Kairós, 1971.
- FELDMAN, S.S. (1959): Mannerisms of Speech and Gestures in Everiday Life. Nova York, International Universities Press.
- FEYEREISEN, P. (1986): "Lateral Differences in Gesture Production". Dins NESPOULOUS et al. (eds.) (1986), 77-94.
- FEYEREISEN, P. i X. SERON (1984): "Les troubles de la communication gestuelle". La Recherche 152, 156-164. Trad. cast.: "Los trastornos de la comunicación gestual". Mundo Científico 35, 352-361.
- FISCHER, S. (1978): "Sign Language and Creoles". Dins SIPLE (ed.) (1978), 309-332.
- FLACHSKAMPF, L. (1938): "Spanische Gebärdensprache". Romanische Forschungen LII, 205-258. Trad. cast.: "El lenguaje de los gestos españoles". Ensayos y Estudios (Berlín) I/4, 248-279. Separata de 1941, págs. 1-32.
- FORNER, A. (1987): La comunicació no verbal. Barcelona, Graó.
- FREEDMAN, N. (1972): "The analysis of movement behavior during clinical interviews". Dins SIEGMAN i POPE (eds.) (1972), 153-175.
- FREEDMAN, N., J.M. VAN MEEL, F. BARROSO i W. BUCCI (1986): "On the development of communicative competence". Semiotica 62, 77-105.

- FRIEDMAN, H.S. (1982): "The Modification of Word Meaning by Nonverbal Cues". Dins KEY (ed.) (1982), 57-67.
- FRIEDMAN, L. (ed.) (1977): On the Other Hand: New Perspectives on American Sign Language. Nova York, Academic.
- FRONVAL, G. i D. DUBOIS (1976): Les Signes mystérieux des Peaux-Rouges. Paris, Nathan.
- GALLOWAY, L.M. (1983): "Études cliniques et expérimentales sur la répartition hémisphérique du traitement cérébral du langage chez les bilingues: modèles théoriques". Langages 72, 79-113.
- GEIGER, P. I R. WEISS (1950): Atlas der schweizerischen Volkskunde. Zürich.
- GIVENS, D.B. (1977): "Shoulder Shrugging: A Densely Communicative Expressive Behavior". Semiotica 19, 13-28.
- GOFFMAN, E. (1971): Relations in Public. Microstudies of the Public Order. Nova York, Basic Books. Trad. cast.: Relaciones en público. Microestudios del orden público. Madrid, Alianza, 1979.
- GOODWIN, C. (1986): "Gestures as a resource for the organization of mutual orientation". Semiotica 62, 29-49.
- GOODWIN, C. i M.H. GOODWIN (1987): "Concurrent Operations on Talk: Notes on the Interactive Organization of Assessments". IPrA Papers in Pragmatics 1, 1-54.
- GOODWIN, M.H. i C. GOODWIN (1986): "Gesture and coparticipation in the activity of searching for a word". Semiotica 62, 51-75.
- GRAHAM, J.A. i M. ARGYLE (1975): "A cross cultural study of the communication of extraverbal meaning by gestures". International Journal of Psychology 10, 57-67.
- GRANT, B.M. i D.G. HENNINGS (1971): The Teacher Moves: An Analysis of Non Verbal Activity. Nova York, Columbia Teachers College Press.
- GRATIOLET, L.P. (1865): De la Physionomie et des Mouvements d'Expression. Paris, Hetzel.
- GREEN, J.R. (1968): A Gesture Inventory for the Teaching of Spanish. Filadèlfia, Chilton Books.

- GREIMAS, A.J. (1968): "Conditions d'une sémiotique du monde naturel". Langages 10, 3-35.
- GREIMAS, A.J., R. JAKOBSON, M.R. MAYENOWA, S.K. SAUMJAN, W. STEINITZ i S. ZOLKIEWSKI (eds.) (1970): Sign. Language. Culture. La Haia, Mouton.
- GRUBER, M.I. (1980): Aspects of Nonverbal Communication in the Ancient Near East. Roma, Institutum Pontificium Biblicum.
- GUIRAUD, P. (1980): Le langage du corps. París, P.U.F. Trad. cast.: El lenguaje del cuerpo. Méjico, Fondo de Cultura Económica, 1986.
- GUTIA, I. (1954): "Il metodo di negare nella lingua romena: III. Sugli intensivi di negazione". Orbis III, 154-172.
- HACKS, C. (1892): Le geste. París, Flammarion.
- HALL, Edward T. (1959): The Silent Language. Nova York, Doubleday.
- (1966): The Hidden Dimension. Nova York, Anchor. Trad. cast.: La dimensión oculta. México, Siglo XXI, 1985.
- (1974): Handbook for Proxemic Research. Washington, Society for the Anthropology of Visual Communication.
- (1988): "The Hidden Dimension of Time and Space in Today's World". Dins POYATOS (ed.) (1988), 145-152.
- HALL, Judith A. (1984): Nonverbal Sex Differences. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- HAMALIAN, L. (1965): "Communication by Gesture in the Middle East". ETC. A Review of General Semantics 22, 43-49.
- HARPER, R.G., A. N. WIENS i J.D. MATARAZZO (1978): Nonverbal Communication: The State of the Arts. Nova York, Wiley.
- HAYES, F.C. (1940): "Should we have a dictionary of gestures?". Southern Folk-lore Quarterly 4, 239-245.
- (1951): "Gestos o ademanes folklóricos". Folklore Américas 11, 15-21.
- (1957): "Gestures: A Working Bibliography". Southern Folklore Quarterly 21, 218-317.
- (1959): "Guía para el que recoge ademanes o gestos". Folklore Americas 19, 1-6.

- HEATH, C. (1985): "The consultation's end: the coordination of speech and body movement". International Journal of the Sociology of Language 51, 27-42.
- HECAEN, H. (1967): "Approche sémiotique des troubles du geste". Language 5, 67-83.
- HEINEMANN, P. (1976): Grundriss einer Pädagogik der nonverbalen kommunikation. Kastellaun, A.Henn. trad. cast.: Pedagogía de la comunicación no verbal. Barcelona, Herder, 1980.
- HERZFELD, M. i L. MELAZZO (eds.) (1988): Semiotic Theory and Practice. Berlín, Mouton de Gruyter, 2 vols.
- HESLIN, R. i M.L. PATTERSON (1982): Nonverbal Behavior and Social Psychology. Nova York, Plenum.
- HEWES, G. (1973a): "Primate Communication and the Gestural Origin of Language". Current Anthropology 14, 5-24.
- (1973b): "An explicit formulation of the relationship between tool-using, tool-making, and the emergence of language". Visible language 7, 101-127.
- (1974): "Gesture language in cultural context". Sign Language Studies 1, 1-34.
- (1975): Language origins: a bibliography. La Haia, Mouton.
- (1976): "Current status of the gesture theory of language origins". Annals of the New York Academy of Sciences 280, 382-504.
- (1977): "A model for language evolution". Sign Language Studies 15, 97-168.
- HINDE, R.A. (ed.) (1972): Non-Verbal Communication. Cambridge, Cambridge University Press.
- HUDSON, R.A. (1980): Sociolinguistics. Cambridge, Cambridge University Press.
- HYMES, D. (1987): "Communicative Competence". Dins U. AMMON et al. (eds): Sociolinguistics. Soziolinguistik. Berlín, Mouton de Gruyter, vol. I, 219-229.
- INFANTE, I. (1986): El lenguaje del rostro y de los gestos. Una forma de comunicación humana. Madrid, Quorum.

- JAKOBSON, R. (1970): "Motor signs for 'Yes' and 'No'". Language in Society 1, 91-96. (Original rus dins Jazyk i celovek. Moscou, 1970.)
- JARVELLA, R.J. i W. KLEIN (eds.) (1982): Speech, Place, and Action. Studies in Deixis and Related Topics. Chichester, J. Wilet.
- JOHNSON, S. (1985a): Handbook of nonverbal communication for teachers of foreign languages. Rowley, Newbury.
- (1985b): Japanese nonverbal communication. Rowley, Newbury.
- JOHNSON, H.G., P. EKMAN i W.V. FRIESEN (1975): "Communicative Body Movements: American Emblems". Semiotica 15, 335-353. Reimpr. dins KENDON (ed.) (1981), 401-419.
- KANY, C.E. (1960): American-Spanish Euphemisms. Berkeley. University of California Press.
- KAULFERS, W.V. (1931): "Curiosities of colloquial gestures". Hispania 14, 249-264.
- (1932): "A Handful of Spanish". Education 52, 423-428.
- KENDON, A. (1972): "Some Relationships between Body Motion and Speech: An Analysis of an Example". Dins SIEGMAN i POPE (eds.) (1972), 177-210.
- (1975): "Gesticulation, speech and the gesture theory of language origins". Sign Language Studies 9, 349-373.
- (1980) "Features of the Structural Analysis of Human Communication Behavior". Dins RAFFLER-ENGEL (ed.) (1980), 29-43.
- (1981a): "Introduction: Current Issues in the Study of 'Nonverbal Communication'". Dins KENDON (ed.) (1981), 1-53.
- (1981b): "Geography of gesture". Semiotica 37, 129-163.
- (1982): "The study of gesture. Some observations on its history". Recherches Sémiotiques / Semiotic Inquiry 2, 45-62.
- (1983): "Gesture ans Speech: How They Interact". Dins WIEMANN i HARRISON (eds.) (1983), 13-45.

- (1984): "Did Gesture Escape the Curse of Babel?". Dins WOLFGANG (ed.) (1984), 75-114.
- (1985): "Some uses of gesture". Dins TANNEN i SAVILLE-TROIKE (eds.) (1985), 215-234.
- (1986a): "Some reasons for studying gesture". Semiotica 62, 3-28.
- (1986b): "Iconicity in Warlpiri Sign Language". Dins BOUISSAC et al. (eds.) (1986), 437-446.
- (1986c): "Current Issues in the Study of Gesture". Dins NESPOULOUS et al. (eds.) (1986), 23-47.
- (1987): "On Gesture: Its Complementary Relationship With Speech". Dins SIEGMAN i FELDSTEIN (eds.) (1987), 65-97.
- (1988a): "How Gestures Can Become Like Words". Dins POYATOS (ed.) (1988), 131-141.
- (1988b): Sign Languages of Aboriginal Australia. Cultural, Semiotic and Communicative Perspectives. Cambridge, Cambridge University Press.
- (ed.) (1981): Nonverbal Communication. Interaction and Gesture. Selection from Semiotica. Mouton, La Haia.
- KENNEDY, G. (1972): A History of Rhetoric. Princeton, Princeton University Press, 3 vols.
- KEY, M.R. (1977): Nonverbal Communication. A Research Guide & Bibliography. Metuchen, Scarecrow.
- (ed.) (1980): The Relationship of Verbal and Nonverbal Communication. La Haia, Mouton.
- (ed.) (1982): Nonverbal Communication Today. Current Research. Berlin, Mouton.
- KING, W.S. (1949): "Hand gestures". Western Folklore 8, 263-264.
- KINSBOURNE, M. (1986): "Brain Organization Underlying Orientation and Gestures: Normal and Pathological Cases". Dins NESPOULOUS et al. (1986), 65-76.
- KIRK, L. i M. BURTON (1976): "Physical versus Semantic Classification of Nonverbal Forms: A Cross-Cultural Experiment". Semiotica 17, 315-338.

- KIRCH, M.S. (1979): "Non-verbal Communication across Cultures". The Modern Language Journal 63, 416-423.
- KLEINPAUL, R. (1888): Sprache ohne Worte. Idee einer allgemeinen Wissenschaft der Sprache. Leipzig, W.Friedrich. Reimpr.: La Haia, Mouton, 1972.
- KLIMA, E. i U. BELLUGI (1979): The Signs of Language. Cambridge, Harvard University Press.
- KNAPP, Mark L. (1978): Nonverbal Communication in Human Interaction. Nova York, Holt, Rinehart & Winston. (2a ed. ampl.; 1a ed., 1972).
- (1980): Essentials of Nonverbal Communication. Nova York, Holt, Rinehart & Winston. [Trad. cast. (parcial): La comunicación no verbal. El cuerpo y el entorno. Barcelona, Paidós, 1982.]
- (1984): "The Study of Nonverbal Behavior vis-à-vis Human Communication Theory". Dins WOLFGANG (ed.) (1984), 15-40.
- KNAPP, M.L., G.R. MILLER (eds.) (1985): Handbook of interpersonal communication. Beverly Hills, Sage.
- KNAPP, Karlfried, W. ENNINGER i A. KNAPP-POTTHOFF (eds.) (1987): Analyzing Intercultural Communication. Berlin, Mouton de Gruyter.
- KNOWLSON, J.R. (1965): "The idea of gesture as a universal language in the XVIIth and XVIIIth centuries". Journal of the History of Ideas 26, 495-508.
- KONEYA, M. (1981): "Unresolved theoretical issues in non-verbal communication". Semiotica 37, 1-14.
- KOSTOLANY, F. (1977): Los gestos. Bilbao, Mensajero. (Original francès: Les gestes. París, Centre d'Etude et de Promotion de la Lecture.)
- KRISTEVA, J. (1968): "Le geste, pratique ou communication?". Langages 10, 48-64.
- KROUT, M.H. (1942): Introduction to Social Psychology. Nova York, Harper. Reimpr. del capítol "Symbolism" dins BOSMAJIAN (ed.) (1971), 15-32.
- KYLE, J.G. i B. WOLL (1985): Sign Language. Cambridge, Cambridge University Press.

- (eds.) (1983): Language in Sign: An International Perspective on Sign Language. Londres, Croom Helm.
- LA BARRE, W. (1947): "The Cultural Basis of Emotions and Gestures". Journal of Personality 16, 49-68.
- (1964): "Paralinguistics, Kinesics and Cultural Anthropology". Dins SEBEOK et al. (eds.) (1964), 191-220.
- LACROIX, J.M. i Y. RIOUX (1978): "La communication non-verbale chez les bilingues". Canadian Journal of Behavioural Sciences 10, 130-140.
- LAMB, W. (1965): Posture and Gesture. Londres, Duckworth.
- (1968): "To make a gesture". 20th Century 176, 30-33.
- LAMEDICA, N. (1982): "Variazioni significative di gesti omologhi in due repertori gestuali dell'Italia meridionale". Bulletino filosofico (Università della Calabria) 1, 97-129.
- LAYER, J. i S. HUTCHESON (eds.) (1972): Communication in Face to Face Interaction. Selected Readings. Harmondsworth, Penguin.
- LEACH, E. (1972): "The influence of cultural context on non-verbal communication in man". Dins HINDE (ed.) (1972), 315-344.
- LEBRUN, Y. (1985): "Sign Aphasia", Language Sciences 7, 143-153.
- LEITE DE VASCONCELLOS, J. (1925): A figa. Estudo de etnografia comparativa, precedido de algumas palavras a respeito do 'sobrenatural' na medicina popular portuguesa. Porto.
- (1938): "A linguagem dos gestos". Mémorias da Academia das Ciências de Lisboa V, 454-491.
- LEROI-GOURHAN, A. (1964-5): Le geste et la parole. I. Technique et langage. II. La memoire et les rythmes. París, A.Michel, 1964 (I) i 1965 (II).
- LIDDELL, S.K. (1980): American Sign Language Syntax. La Haia, Mouton.
- LINDENFELD, J. (1971): "Verbal and nonverbal elements in discourse". Semiotica 3, 224-233.

- (1973): "Affective states and the syntactic structure of speech". Semiotica 8, 368-376.
- (1974): "Syntactic structures and kinesics phenomena in communicative events". Semiotica 12, 61-73.
- LOCK, A. (ed.) (1978): Action, Gesture, and Symbol: The Emergence of Language. Nova York, Academic.
- LOZANO, J., C. PEÑA-MARIN i G. ABRIL (≈1986): Análisis del discurso. Hacia una semiótica de la interacción textual. Madrid, Cátedra.
- LUCAS, C. et al. (1987): "Bilingualism & Deafness. An Annotated Bibliography". Sign Language Studies 55, 97-139.
- LYONS, J. (1972): "Human Language". Dins HINDE (ed.) (1972), 49-85.
- MACHOVEC, F.J. (1975): Body Talk. Nova York, P. Pauper.
- MALANDRO, L.A. i L.L. BARKER (1983): Nonverbal Communication. Reading, Addison-Wesley.
- MALLERY, G. (1881a): "The Gesture Speech of Man". Proceedings of the American Association for the Advancement of Science, 30, 283-313.
- (1881b) Sign Language among North American Indians (compared with that among other peoples and deaf-mutes). Washington, Annual Reports of the Bureau of American Ethnology. Reimpr.: La Haia, Mouton, 1972.
- (1891): "Greeting by gesture". Popular Science Monthly Feb.-March, 1891, 477-490.
- MARAÑÓN, G. (1937): Psicología del gesto. Santiago de Chile, Cultura.
- MASCARO, J. (1978): Expresión y comunicación no verbal. Metodología y crítica. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- (1981): "Notes per a un estudi de la gestualitat catalana". Serra d'Or 259, 25-28.
- (1988): "El cuerpo como texto". Dins Aspectos didácticos de educación física, 2. Saragossa, Universidad de Zaragoza, Instituto de Ciencias de la Educación, 105-128.

- MASSO, R. (1977): "El català no verbal a la TV". Avui 15.II.1977.
- MATHON, C. (1969): "Pour une semiologie du geste en Afrique Occidentale". Semiotica 3, 245-255.
- MAYO, C. i N.M. HENLEY (eds.) (1981): Gender and Nonverbal Behavior. Springer, Nova York.
- McCORMACK, W.C. i S.A. WURM (eds.) (1976): Language and Man: Anthropological Issues. La Haia, Mouton.
- McNEILL, D. (1985): "So You Think Gestures Are Nonverbal?". Psychological Review 92, 350-371.
- (1986): "Iconic gestures of children and adults". Semiotica 62, 107-128.
- MEHRABIAN, A. (1972): Nonverbal Communication. Chicago, Aldine.
- MEO-ZILIO, G. (1960a): "Consideraciones generales sobre el lenguaje de los gestos". Boletín de Filología (Universidad de Chile) XII, 225-248.
- (1960b): "Los sonidos avulsivos en el Río de la Plata". Annali dell'Istituto Orientale di Napoli 2, 113-120.
- (1960c): "Sonidos extralingüísticos en el habla rioplatense". Annali dell'Istituto Orientale di Napoli 2, 221-233.
- (1961a): "El lenguaje de los gestos en el Uruguay". Boletín de Filología (Universidad de Chile) XIII, 75-163.
- (1961b): El lenguaje de los gestos en el Río de la Plata. Montevideo.
- (1986): "El lenguaje de los gestos en el dominio hispanófono: comportamientos morfosintácticos y derivacionales". Dins A.D. KOSSOF et al. (eds.): Actas del VIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas. Madrid, Istmo, II, 305-315.
- (1987): "Expresiones 'lingüísticas' concomitantes con expresiones gestuales en España e Hispanoamérica". Diálogos hispánicos de Amsterdam 6, 65-79.

- MEO-ZILIO, G. i S. MEJIA (1980-3): Diccionario de gestos. España e Hispanoamérica. Bogotá, Instituto Caro y Cuervo, 2 vols., 1980 (I) i 1983 (II).
- MONAHAN, B. (1983): A Dictionary of Russian Gesture. Ann Arbor, Hermitage.
- MONTAGU, A. i F. MATSON (1979): The Human Connection. Nova York, McGraw-Hill. Trad. cast.: El contacto humano. Barcelona, Paidós, 1983.
- MONTANÉ, M. (1975): "Per una didàctica del llenguatge gestual". Perspectiva Escolar 2, 34-40.
- MORRIS, Charles W. (1946): Sign, Language, and Behavior. Nova York, Prentice-Hall. Trad. cast.: Signos, lenguaje y conducta. Buenos Aires, Losada, 1962.
- MORRIS, Desmond (1971): Intimate Behaviour. Londres, J. Cape. Trad. cast.: Comportamiento íntimo. Esplugues de Llobregat, Plaza & Janés.
- (1977): Manwatching. A Field Guide to Human Behaviour. Londres, J. Cape. Reimpr.: Triad/Granada, 1978. [Trad. cast.: El hombre al desnudo. Un estudio objetivo del comportamiento humano. Barcelona, Nauta, 1980. / El hombre al desnudo. Una guía de campo del comportamiento humano. Barcelona, Orbis, 1986, 4 vols.]
- MORRIS, D., P. COLLET, P. MARSH i M. O'SHAUGHNESSY (1979): Gestures, their origins and distribution. Londres, J. Cape. Reimpr.: Triad/Granada, 1981.
- MUNARI, B. (1963): Supplemento al Dizionario Italiano. Milà, Muggiani.
- NESPOULOUS, J.L. i A.R. LECOURE (1986): "Gestures: Nature and Function". Dins NESPOULOUS et al. (eds.) (1986), 49-62.
- NESPOULOUS, J.L., P. PERRON i A.R. LECOURE (1986): "Introduction". Dins NESPOULOUS et al. (eds.) (1986), 11-20.
- (eds.) (1986): The Biological Foundations of Gestures: Motor and Semiotic Aspects. Hillsdale, L. Erlbaum.
- NIERENBERG, G.I. i H.H. CALERO (1971): How to Read a Person Like a Book; and What to do About it. Nova York, Cornerstone. Trad. cast.: El lenguaje de los gestos. Cómo captar lo que no se dice en una negociación. Barcelona, Hispano Europea, 1976.

- NOLLER, P. (1984): Nonverbal Communication and Marital Interaction. Oxford, Pergamon.
- OLÉRON, P. (1978): Le langage gestuel des sourds: syntaxe et communication. París, C.N.R.S.
- OTT, E.A. (1892): How to Gesture. Nova York, Hinds, Noble & Eldridge.
- PAGET, R.A.S. (1946): "Gesture as a Constant Factor in Linguistics". Nature 158, 29.
- PAPAS, W. (1972): Instant greek. Ermioni Argolis, W. Papas (10a ed., 1981).
- PASCUAL, J.A. (1985): "Las ideas de Ortega sobre el lenguaje". Dins R. SENABRE (ed.): El escritor José Ortega y Gasset. Cáceres, 59-79.
- PATTERSON, M.L. (1983): Nonverbal Behavior: A Functional Perspective. Nova York, Springer.
- PAYRATO, L. (1985a): "Comunicació no verbal, tipologies del gest i gest autònom". Anuario de Filología 11, 151-180.
- (1985b): La interferència lingüística. Comentaris català-castellà. Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1988): Català col.loquial. Aspectes de l'ús corrent de la llengua catalana. València, Universitat de València.
- (1989): "Als voltants de la verbalitat". Límits 6, 91-103.
- PEASE, A. (1981): Body Language. How to read others' thoughts by their gestures. North Sydney, Camel. Trad. cast.: El lenguaje del cuerpo. Cómo leer la mente de los otros a través de sus gestos. Buenos Aires, Sudamericana/Planeta, 21986.
- PEI, M. (1950): "Gesture language". Life Magazine, Jan. 9, 79-82.
- PEIRCE, C.S. (1931-5): Collected Papers. Cambridge, Harvard University Press. Trad. cast.: Obra lógico-semiótica. Madrid, Alfaguara, 1987.
- PERELLO, J. i J. FRIGOLA (1987): Lenguaje de signos manuales. Barcelona, Científico-Médica.

- PITRE, G. (1877?): Usi e costumi, credenze e pregiudizi del popolo siciliano. Firenze, s.a., II.
- POECKE, L.Van (1988): "Denotation/connotation and verbal/nonverbal communication". Semiotica 71, 125-151.
- POGGI, I. (1984): "La "mano a borsa": analisi semantica di un gesto emblematico olofrastico". Dins ATTILI i RICCI-BITTI (eds.) (1984), 219-238.
- POTTER, C.F. (1949): "Gestures". Dins M. LEACH (ed.): Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend. Nova York, 451-453.
- POYATOS, F. (1970a): "Kinésica del español actual". Hispania LIII, 444-452.
- (1970b): "Paralingüística y kinésica: para una teoría del sistema comunicativo en el hablante español". Actas del III Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas. Méjico, 737-750.
- (1972): "Paralenguaje y kinésica del personaje novelesco: nueva perspectiva en el análisis de la narración". Prohemio III, 291-307.
- (1975): "Gesture Inventories: Fieldwork Methodology and Problems". Semiotica 13, 199-227.
- (1976): Man Beyond Words. Theory and Methodology of Nonverbal Communication. Oswego, New York State English Council.
- (1977): "Forms and Functions of Nonverbal Communication in the Novel: A New Perspective of the Author-Character-Reader Relationship". Semiotica 21, 295-338.
- (1980a): "Interactive functions and limitations of verbal and nonverbal behaviors in natural conversation". Semiotica 30, 211-244.
- (1980b): "Man as a Socializing Being. New Integrative and Interdisciplinary Perspectives Through Cultural and Cross-cultural Studies in Non-Verbal Communication". Dins RAFFLER-ENGEL (ed.) (1980), 113-124.
- (1981): "Punctuation as nonverbal communication: Toward an interdisciplinary approach to writing". Semiotica 34, 91-112.

- (1983): New Perspectives in Nonverbal Communication. Studies in Cultural Anthropology, Social Psychology, Linguistics, Literature and Semiotics. Oxford, Pergamon.
- (1985): "Nuevas perspectivas del discurso interactivo a través de los estudios de comunicación no verbal". Actas del Segundo Congreso Nacional de Lingüística Aplicada. A.E.S.L.A., 41-60.
- (1986): "Nonverbal Categories as Personal and Socio-cultural Identifiers. A Model for Social Interaction Research". Dins BOUISSAC et al. (eds.) (1986), 469-525.
- (1988a): "Introduction". Dins POYATOS (ed.) (1988), 1-32.
- (1988b): "New Research Perspectives in Crosscultural Psychology Through Nonverbal Communication Studies". Dins POYATOS (ed.) (1988), 35-69.
- (1988c): "The communicative status of human audible movements: Before and beyond paralanguage". Semiotica 70, 265-300.
- (ed.) (1988): Cross-cultural perspectives in nonverbal communication. Toronto, C.J. Hogrefe.
- PUJADE-RENAUD, C. (1983): Le corps de l'enseignant dans la classe. París, E.S.F.
- RABANALES, a. (1954-5): "La Somatolalia". Boletín de Filología (Universidad de Chile) VIII, 355-378.
- RAFFLER-ENGEL, W. Von (1971): "Cultural Differences in the Acquisition of Nonverbal Behavior". Word 1/2/3, 195-204.
- (1976): "Linguistic and kinesics correlates in code switching". Dins McCORMACK i WURM (eds.) (1976), 269-286.
- (1980): "Developmental Kinesics: the Acquisition of Conversational Nonverbal Behavior". Dins RAFFLER-ENGEL (ed.) (1980), 133-159.
- (1983): The Perception of Nonverbal Behavior in the Career Interview. Amsterdam. J. Benjamins.
- (1986): "The transfer of gestures". Semiotica 62, 129-145.

- (1988): "The Impact of Covert Factors in Cross-Cultural Communication". Dins POYATOS (ed.) (1988), 71-104.
- (ed.) (1980): Aspects of non-verbal behavior. Lisse, Swets & Zeitlinger.
- RECTOR, M. (1986): "Emblems in Brazilian culture". Dins BOUISSAC et al. (eds.) (1986), 447-462.
- (1989): "Representation of Spanish American Gestures". Semiotica 73, 177-181.
- RECTOR, M. i A.R. TRINTA (1985): Comunicacao nao-verbal: A gestualidade Brasileira. Petrópolis, Vozes.
- REINACH, S. (1924): "L'histoire des gestes". Revue Archéologique 20, 64-79.
- RICCI BITTI, P.E. (1976): "Communication by gestures in south and north italians". Giornale italiano di psicologia III, 117-125.
- RICCI BITTI, P.E. i S. CORTESI (1977): Comportamento Non-verbale e Comunicazione. Bolonya, Il Mulino. Trad. cast.: Comportamiento no verbal y comunicación. Barcelona, G. Gili, 1980.
- RICCI BITTI, P.E., M. ARGYLE i D. GIOVANNINI (1979): "Emotional Arousal and Gestures". Italian Journal of Psychology 1, 59-67.
- RILEY, P. (1976): "Discourse and communicative functions of non-verbal communication". Mélanges Pédagogiques. Université de Nancy II, CRAPEL, 1-18.
- (1979): "Towards a contrastive pragmalinguistics". Papers and Studies in Contrastive Linguistics 10, 57-78. Reimpr. dins J. FISIÁK (ed.): Contrastive Linguistics and the Language Teacher. Oxford, Pergamon, 1981, 121-146.
- ROBINS, R.H. (1967): A short history of linguistics. Londres, Longman. Trad. cast.: Breve historia de la lingüística. Madrid, Paraninfo, 31981.
- ROHLFS, G. (1959): "Influence des éléments autochtones sur les langues romanes (Problèmes de géographie linguistique)". Actes du Colloque International de Civilisations, Littératures et Langues Romanes. Bucarest [1960], 240-247.

- ROMEO, L. (1978): "For a medieval history of gesture communication". Sign Language Studies 21, 353-380.
- ROSENFELD, H.M. (1987): "Conversational Control Functions of Nonverbal Behavior". Dins SIEGMAN i FELDSTEIN (eds.) (1987), 563-601.
- ROSENFELD, H.M., M. SHEA i P. GREENBAUM (1979): "Facial Emblems of 'Right' and 'Wrong': Topographical Analysis and Derivation of a Recognition Test". Semiotica 26, 15-34.
- ROSSELL, M. (1930): La Raca. Barcelona, Catalònia.
- RUESCH, J. i W. KEES (1956): Non-Verbal Communication: Notes in the Visual Perception of Human Relations. Berkeley, University of California Press.
- SAINT-JACQUES, B. (1972): "Quelques aspects du langage gestuel en japonais". Dins J.M.C. THOMAS i L. BERNOT (eds.): Langues et Techniques. Nature et Societé. I. Approche Linguistique. París, Klincksieck, 391-394.
- SAITZ, R. i E. CERVENKA (1972): Handbook of Gestures: Colombia and the United States. La Haia, Mouton.
- SANDERS, R.E. (1985): "The interpretation of nonverbals". Semiotica 55, 195-216.
- SCHEFLEN, A.E. i A. SCHEFLEN (1972): Body Language and the Social Order: Communication as Behavioral Control. Englewood Cliffs, Prentice Hall. [Trad. cast.: Lenguaje del cuerpo y orden social. Méjico, Diana, 1976.]
- SCHEGLOFF, E. (1984): "On some gestures' relation to talk". Dins J.M. ATKINSON i J. HERITAGE (eds.): Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis. Cambridge, Cambridge University Press, 266-298.
- SCHERER, K.R. (1982): "Methods of research on vocal communication: paradigms and parameters". Dins SCHERER i EKMAN (eds.) (1982), 136-198.
- (1984): "State of the Art in Vocal Communication: A Partial View". Dins WOLFGANG (ed.) (1984), 41-73.
- SCHERER, K.R. i P. EKMAN (eds.) (1982): Handbook of Methods in Nonverbal Behavior Research. Cambridge, Cambridge University Press.
- SCHERER, K.R. i H.G. WALLBOTT (1985): "Analysis of Nonverbal Behavior". Dins T.A. van DIJK (ed.): Handbook of Dis-

- course Analysis. II. Dimensions of Discourse. Londres, Academic, 199-230.
- SCHIEFELBUSCH, R.L. (ed.) (1980): Nonspeech Language and Communication. Analysis and Intervention. Baltimore, University Park Press.
- SCHIFFRIN, D. (1974): "Handwork as Ceremony: The Case of the Handshake". Semiotica 12, 189-202.
- (1987): "Language, paralanguage and kinesics: Systems and structures". Semiotica 65, 359-371.
- SCHMITT, J.C. (1978): "Gestus, gesticualtio: Contribution à l'étude du vocabulaire médiévale des gestes". Dins La lexicographie du latin médiéval et ses rapports avec les recherches actuelles sur la civilisation du Moyen Age, Paris, C.N.R.S., 1981.
- (ed.) (1984): Gestures. History and Anthropology 1.
- SCHNELLER, R. (1988): "The Israeli Experience of Cross-cultural Misunderstanding: Insights and Lessons". Dins POYATOS (ed.) (1988), 153-173.
- SCHULER, E.A. (1944): "Y for Victory: A Study in Symbolic Social Control". The Journal of Social Psychology 19, 283-299.
- SHUTER, R. (1977): "A Field Study of Nonverbal Communication in Germany, Italy, and the United States". Communication Monographs 44, 298-305.
- SEARLE, J.R. (1976): "A classification of illocutionary acts". Language in Society 5, 1-23.
- SEBEOK, T.A. (ed.) (1986): Encyclopedic Dictionary of Semiotics. Berlin, Mouton de Gruyter.
- SEBEOK, T.A., A.S. HAYES i M.C. BATESON (eds.) (1964): Approaches to Semiotics. La Haia, Mouton.
- SEBEOK, T.A. i J. UMIKER-SEBEOK (eds.) (1976): Speech Surrogates: Drum and Whistle Systems. La Haia, Mouton, 2 vols.
- SERRANO, S. (1980): Signes, llengua i cultura. Cap a una epistemologia del silenci. Barcelona, Edicions 62.
- SHERZER, J. (1972): "Verbal and non-verbal deixis: the pointed lip gesture among the San Blas Cuna". Language in Society 2, 117-131.

- SIEGMAN, A.W. i B. POPE (eds.) (1972): Studies in Dyadic Communication. Nova York, Pergamon.
- SIEGMAN, A.W. i S. FELDSTEIN (eds.) (1987): Nonverbal behavior and communication. Hillsdale, L. Erlbaum, 2a ed.
- SIPLE, P. (ed.) (1978): Understanding Language Through Sign Language Research. Nova York, Academic.
- SITTL, K. (1890): Die Gebärden der Griechen und Römer. Leipzig.
- SLAMA-CAZACU, T. (1976): "Nonverbal components in message sequence: 'Mixed syntax'". Dins McCORMACK i WURM (eds.) (1976), 217-227.
- SMITH, W.J., J. CHASE i A.K. LIEBLICH (1974): "Tongue-showing: a facial display of humans and other primates". Semiotica 11, 201-246.
- SOLER, J. (1987): "Un gest val més que mil mots". Xarxa 3, 59-64.
- SOLER-ESPIAUBA, D. (1989): "La comunicació no verbal". Cable 3, 33-38.
- SPARHAWK, C.M. (1978): "Contrastive-Identificational Features of Persian Gesture". Semiotica 24, 49-86.
- STERNBERG, M.L.A. (ed.) (1981): American Sign Language. A Comprehensive Dictionary. Nova York, Harper & Row.
- STOKOE, W.C. (1970a): "Sign language diglossia". Studies in Linguistics 21, 27-41.
- (1970b): The Study of Sign Language. Washington, Center for Applied Linguistics.
- (1972): Semiotics and Human Sign Languages. La Haia, Mouton.
- (1978a): Sign language structure. Silver Springs, Linstok.
- (1978b): "Sign Language versus Spoken Language". Sign Language Studies 18, 69-90.
- (1980): Sign and Culture: A Reader for Students of American Sign Language. Silver Springs, Linstok.

- STOKOE, W.C., D. CASTERLINE i C.G. CRONEBERG (eds.) (1965): A Dictionary of American Sign Language on Linguistics Principles. Washington, Gallaudet College.
- STOKOE, W.C. i R. KUSCHEL (1979): A Field Guide for Sign Language Research. Silver Springs, Linstok.
- STREECK, J. (1988): "The Significance of Gesture: How it is Established". IPrA Papers in Pragmatics 2, 60-83.
- TANNEN, D. i M. SAVILLE-TROIKE (eds.) (1985): Perspectives on silence. Norwood, Albex.
- TAYLOR, A. (1956): "The Shangai Gesture". Folklore Fellowship Communications 166, 1-76.
- THOMAS, A.V. (1941): "L'anthropologie du geste et les proverbes de la terre". Revue anthropologique, Oct.-Dec. 1941, 164-194.
- TOMKINS, W. (1969): Indian Sign Language. Nova York, Dover.
- TORREGO, E. (1971): "Lingüística y cinésica". Revista de Filología Española LIV, 145-159.
- (1974): Aportación al estudio gestual del habla de Madrid. Tesi doctoral, Universidad Complutense, Madrid.
- TRAGER, G.L. (1958): "Paralanguage: a first approximation". Studies in Linguistics 13, 1-12.
- TYLOR, E.B. (1878): Researches into the Early History of Mankind. Londres, J. Murray.
- UMIKER-SEBEOK, J. i T.A. SEBEOK (eds.) (1978): Aboriginal Sign Languages of the Americas and Australia. Nova York, Plenum, 2 vols.
- (eds.) (1987): Monastic Sign Languages. Berlín, Mouton de Gruyter.
- VENDRYES, J. (1923): Le langage. Introduction linguistique à l'histoire. París, La Renaissance. Reed.: París. A. Michel, 1923.
- (1950): "Langage oral et langage par gestes". Journal de Psychologie normale et pathologique 43, 7-33.
- VERON, E. ET AL. (1971): Lenguaje y comunicación social. Buenos Aires, Nueva Visión.

- VOLTERRA, V. (1981): "Gestures, Signs, & Words at Two Years: When does Communication Become Language?". Sign Language Studies 33, 351-362.
- VRUGT, A. i A. KERKSTRA (1984): "Sex differences in non-verbal communication". Semiotica 50, 1-41.
- WASHABAUGH, W. (1986): "The acquisition of communicative skills by the deaf of Providence Island". Semiotica 62, 179-190.
- WATSON, O.M. (1970): Proxemic Behavior. A Cross-Cultural Study. La Haia, Mouton.
- WEISS, P. (1943): "The Social Character of Gestures". The Philosophical Review LII, 182-186.
- WEITZ, S. (ed.) (1979): Nonverbal Communication. Readings with commentary. Nova York, Oxford University Press (2ª ed. augm.; 1ª ed., 1974).
- WESPI, H.-U. (1949): Die Geste als Ausdrucksform und ihre Beziehungen zur Rede. Darstellung anhand von Beispielen aus der französischen Literatur zwischen 1900 und 1945. Berna, A. Francke.
- WIDDOWSON, H.G. (1978): Teaching Language as Communication. Oxford, Oxford University Press.
- WIEMANN, J.M. i R.P. HARRISON (eds.) (1983): Nonverbal Interaction. Beverly Hills, Sage.
- WIENER, M., S. DEVOE, S. RUBINOW i J. GELLER (1972): "Nonverbal behavior and nonverbal communication". Psychological Review 79, 185-214.
- WILBUR, R. (1979): American Sign Language and Sign Systems. Baltimore, University Park Press.
- WINKIN, Y. (1983): "Esquisse d'une archéologie de la recherche en communication non-verbale". Dins T. BORBÉ (ed.): Semiotics Unfolding. Berlín, Mouton, I, 663-670.
- WOLFF, C. (1945): A psychology of gesture. Londres, Methuen. Trad. cast.: Psicología del gesto. Barcelona, Miracle, 1966.
- (1952): The Hand in Psychological Diagnosis. Nova York, Philosophical Library. Trad. cast.: La mano y su lenguaje. Barcelona, Miracle, 1966.

- WOLFGANG, A. (ed.) (1979): Nonverbal behavior: Applications and cultural implications. Nova York, Academic.
- (ed.) (1984): Nonverbal behavior. Perspectives, applications, intercultural insights. Lewiston, C.J. Hogrefe.
- WUNDT, W. (1900): Völkerpsychologie. I. Die Sprache. Stuttgart. Trad. angl. del capítol 2 a The Language of Gestures. La Haia, Mouton, 1973.
- WYLIE, L. i R. STAFFORD (1977): Beaux Gestes: A Guide to French Body Talk. Cambridge, The Undergraduate Press.
- ZAMORA VICENTE, A. (1983): "Corte de mangas". Dins Homenaje a José Manuel Blecua ofrecido por sus discípulos, colegas y amigos. Madrid, Gredos, 709-713.
- ZIMMERMAN, D. (1982): La sélection non verbale à l'école. Paris, E.S.F.
-

